

Parancsra, vonakodva, buzgón

A Sajkás-vidék magyartalanításának részletei

Matuska Márton

1. Bevezetés

A Sajkás-vidék Bácskának a legdélkeletibb része. Keletről a Tisza, délről a Duna képezi a határát. Északi és nyugati határvonala nem ilyen egyértelműen meghatározható, tanulmányunkban – eléggé önkényesen – úgy tekintjük, hogy északról Csurog (Čurug) helység, nyugatról pedig Boldogasszonyfalva (Gospodinci) és Káty (Kać) tartozik még hozzá, azzal a megjegyzéssel, hogy a történelem során eléggé sokat cserélődtek az idesorolt helységek. Az említett három kívül idetartozik még az alábbi tíz település: Zsablya (Žabalj), Kabol (Kovilj), Tiszakálmánfalva (Budiszava/Budisava), Mozsor (Mošorin), Sajkáslak (Lok), Tündéres (Vilovo), Dunagárdony (Gardinovci), Titel (Titel), Sajkásszentiván (Šajkaš vagy Sveti Ivan) és Sajkásgyörgye (Đurđevo). Kutatásunk célja az itt élő magyarság eltűntetésének¹ feltárása.

A terület akkor jött létre, amikor a török kiűzését követően, az 1699-es karlócai békekötés után szükség volt a déli országhatár erős, fegyveres védelmére. Bécs ezt központi hatalom alá rendelt katonai őrvidekek létrehozásával oldotta meg. Ezen a vizenyős-mocsaras tájon az idetelepített szerb lakosság volt megbízva a szükséges katonai szolgálat ellátásával, aminek fejében e lakosság különféle kedvezményeket és birtokokat kapott. A sok tiszai és dunai mellékág, a kiismerhetetlen állóvizek miatt gyalogszerrel bejárhatatlan vidéken az őrszolgálat csak vízi úton – nagyobb, erős, de könnyű csónakon: sajkán, naszádon – volt ellátható, innen ered a vidék magyar és szerb neve: Sajkás-vidék, Šajkaška. A Sajkás-vidéken lezajlott vérengzésekkel Cseres Tibor is foglalkozik, magát a kis hadihajó funkciójú naszádot, szinonimaként a sajkát és a sajkásokat is emlegeti, megjegyezvén, hogy ez a hajótípus a sok vízjárta határszáron a védekezés mindenkori magyar eszköze volt. Az őrvidek fölszámolását a felszabadított területeihez ragaszkodó magyar állam egyre sürgette, a katonai szolgálatot ellátó szerb lakosság azonban ragaszkodott a katonai szolgálattal járó kedvezményekhez, s ebben első számú támogatót a mindenkori bécsi hatalomnál talált. Ez az érdekellentét váltott ki két alkalommal is elképesztő vérengzéseket szerbek és magyarok között: először

¹ Cseres Tibornak a *Hideg napok* című könyve alapján a Délvidéken 1942 januárjában lezajlott vérengzést magyarul általában hideg napok néven emlegetik. [CSERES T. (1965): *Hideg napok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.] A szerb nyelvben azonban szinte kizárólag a razzia elnevezést használják. Az általunk második razziaaként is említett, 1944–5-ben lezajlott eseményre szerb kifejezés nincs, hiszen nem megtörténtként kezelték.

a Rákóczi-féle, majd az 1848–49-es szabadságharc idején. Ez utóbbi alkalommal sikerült a szerbségnek elérnie, hogy látszólagos autonómiát kaptak szinte az egész déli-délkeleti országhatár vidékét magában foglaló sávra, amelyet Szerb Vajdaság néven emlegettek. Ebben valójában a szerbség nem rendelkezett semmilyen jogkörrel, ezért mondták maguk a politikusaik, hogy a kiegyezéssel a vajdaság szerbjei azt kapták büntetésül, amit a magyarok jutalmul, mert ekkor formálisan is semmivé lett az autonómia. Ettől kezdve ugyanis az őrvidek véglegesen integrálódott a magyar közigazgatási rendszerbe. A viaskodások alatt támadt sérelmek azonban nem felejtődtek el, a jelei sohasem tűntek el, de különösen tapasztalhatókká váltak az első világháború kitörése és tartama idején, súlyos következményei pedig kodifikálódtak a trianoni békeszerződésben, majd újra vérengzéssé fajultak a második világháborúban. Az ellentétek ismételtén véres megnyilvánulását az SHS (Szerb–Horvát–Szlovén) állam megalakulása utáni években lehetett tapasztalni az új állam magyarellenes politikájának gátlástalansága folytán, majd az 1942 januárjában lezajlott első délvidéki razziaiban, amikor a magyar fegyveres erők számoltak le elsősorban a partizánháborút szító szerbekkel és – egészen más okokból – a zsidókkal. E razziaira hivatkozva következett be 1944 végén és 1945 elején a második razzia, amikor a formálódó titói kommunista hatalom úgy általában a kisebbségekkel is leszámolt annak keretében, hogy igyekezett eliminálni az új, kommunista rendszernek minden potenciális ellenzőjét.

Tanulmányunkban e második razzia eseményeivel foglalkozunk, a vidék véres magyar-talanítása ugyanis ekkor zajlott le. Ezt a periódust mondták és tekintették a hivatalos titói szervek fölszabadulásnak, annak ellenére, hogy az itt élő minden nép nagy vérveszteséget szenvedett, a németység az egész országból szinte teljesen eltűnt. A magyarok lélekszáma Jugoszláviában több mint százezerrel csökkent.² A legtöbbször elüldözték (mintegy 85 ezer embert), a halálos áldozatok száma pedig – saját becslésünk szerint³ – körülbelül húszezerre tehető. A magyarok lélekszámának csökkenése a vizsgált Sajkás-területen a legszembetűnőbb.

Bácska visszafoglalása a formálódó titói Jugoszlávia fegyveres alakulatai részéről 1944 októberének közepétől kezdődött. Ekkor még nem volt eldöntve, vajon mi lesz az ország teljes magyarságának a sorsa. Nagy volt a valószínűsége annak, hogy a teljesen jogfosztottá vált németiséggel lesz azonos. Erről beszédes példát közölt egymástól függetlenül tett nyilatkozatában Olajos Mihály és Farkas Nándor zentai, a későbbi években vezető tartományi politikus.⁴ Nyilatkozatuk szerint az 1944. október 17-én kiadott titói rendelet alapján bevezetett katonai közigazgatás első napjaiban egy rangos tartományi küldöttség fölkereste a zentai, új helyi hatalmat képviselő, községi népfelszabadító bizottságnak a vezetőségét és a kommunista párt helyi vezetőit. Mint régi párttagok mindketten megjelentek a zárt ülésen. Közölték velük:⁵ „A németeket el fogjuk innen kergetni. [...] A magyarok ügye még nincsen eldöntve. Valószínű, hogy ugyanaz lesz az álláspont, mint a németekkel kapcsolatban. Ennek alapján tehát a magyarok nem lehetnek tagjai a népfelszabadító bizottságnak.” Olajos ehhez hozzáfűzte a maga megjegyzését: „Abba a helyzetbe hoztak

² Lásd: A. SAJTI E. (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó. 347.

³ A veszteség számáról nincsen megbízható forrás, becslésemet saját kutatásomra alapozom.

⁴ Közli MATUSKA M. (1991): *A megtorlás napjai*. Újvidék, Forum–Magyar Szó. 131–151.

⁵ Idézet Olajos Mihály írásbeli nyilatkozatából.

bennünket, hogy fel kellett állnunk, elhagynunk az értekezletet, csak azért, mert magyarok voltunk.” Neki is, akit kommunista volta miatt a magyar hatóságok súlyosan zaklattak, kínoztak, bebörtönöztek.

Sokkal kegyetlenebb volt a szórványban élő magyarság sorsa a Sajkás-vidéken, mint a magyar többségű Zentán, ahol a partizánok megérkezése utáni első napokban még magyar és szerb nyelven kiadott helyi újság is megjelent néhány napig, az említett értekezletről kizárt magyar kommunisták közreműködésével.

A Sajkás-vidéken lezajlott események nyilvános kutatása is akkor kezdődött, amikor 1990 tavaszán megalakult az első szabadon létrehozott délvidéki magyar politikai szervezet, a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. A megalakulást követően, április 20-án az egyetlen délvidéki magyar napilap közzétette a szervezet elnökének, Ágoston Andrásnak a Vajdasági, valamint a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökeihez címzett levelét, amelyben azt követelte, tudományos módszerekkel vizsgálják ki, mi történt a háború végén a Jugoszláviában élő magyarokkal és németekkel. Nem sokkal később a lap szerkesztőbizottsága eldöntötte, megbízza egy, a terepet gyakran járó újságíróját, végezzen ilyen irányú kutatást maga is.⁶ A közöltekben a Sajkás-vidéki eseményekről is elég sok, addig ismeretlen történet és adat jelent meg, amelyekből látszott már az is, hogy a legnagyobb vérengzés az e tanulmány tárgyát képező vidéken zajlott le. Világossá vált az a tény is, hogy három itteni helységet – Csurogot, Zsablyát és Mozsort – néhány rövid hónap alatt teljesen magyartalanítottak, s az is kiderült már ekkor, hogy a vérengzés felelősei nem helybéli, kisistenkedő bosszúállók, hanem csupán az ő alantas szándékaikat is kihasználó legfelsőbb országos vezetők voltak. Ők sok esetben éppen azokat a helybelieket akadályozták szándékuk kivitelezésében, akik a vérengzést ellenezték, s azokat tüzelték föl és sarkallták gyilkolásra, akiknek amúgy is ez volt a szándékuk.

A Sajkás-vidéken lezajlottakkal Cseres Tibor is foglalkozik a *Vérbosszú a Bácskában* című, meglehetősen ismert könyvében.⁷ Megemlíti az alábbi helységeket: Csurog, Zsablya, Sajkásgyörgye (Cserest a szerb nevén Gyurgyevóként említi), Sajkáslak, Dunagárdony, Sajkásszentiván, Tiszakálmánfalva, Titel és Mozsor. Az általam a Sajkás-vidékhez sorolt helységek közül csupán Boldogasszonyfalvát, Tündérest, Kátyot, valamint Alsó- és Felsőkabolt nem említi. Ez utóbbi kettőt – arra való tekintettel, hogy évtizedekkel ezelőtt közigazgatásilag egyesítették őket, magam is egy név alatt, Kabolként sorolom e tájhoz. Adatainak tetemes részét Cseres a már említett, a Magyar Szóban megjelent tárcasorozatból meríti, erre utal is a könyve 274. oldalán, ahol ezt írja: „A szerző hálásan ismeri a következő munkákat:” majd megemlíti tizenhat könyvet, tanulmányt, jelentést, memoárt, köztük ezt: „Matuska Márton: Tárcák az újvidéki Magyar Szóban – 45 nap 44-ben”,⁸ és Sára Sándor *Keresztúton* című filmjét. A tárcasorozatban a Sajkás-vidékhez sorolt helységek közül foglalkoztam Csurog, Zsablya, Mozsor, Tündéres, Tiszakálmánfalva és Sajkáslak eseményeivel.

A kezdeti kutatás óta sokan bekapcsolódtak az ezen a vidéken lezajlottak feltárásaiba, ennek eredményeként sok tanulmány és könyv megjelent, belőlük összeállítható egy nagyjából teljes kép ahhoz, hogy válaszolhassunk a főntebb, az Ágoston András VMDK-

⁶ E megbízás alapján összegyűjtött adatokból állt össze egy 130 folytatásból álló történelmi tárcasorozat, amely 1990. október 14-e és 1991. február 27-e között jelent meg a lapban Matuska Márton tollából, *Negyvenöt nap negyvenégyben* cím alatt.

⁷ CSERES T. (1991): *Vérbosszú a Bácskában*. Budapest, Magvető Könyvkiadó Budapest.

⁸ CSERES 1991, 274.

elnök által megfogalmazott kérdésre: Mi történt a magyarokkal? Tanulmányunk röviden megkísérel választ adni. Természetesen sok hiányosságot hagyunk még hátra, hiszen sok helységre vonatkozóan még semmiféle levéltári kutatás nem folyt, a legtöbb Sajkás-vidéki helységről csupán olyan adatokkal rendelkezünk, amelyek csak úgy, menet közben kerültek elő más helység történetének kutatása és feldolgozása során. Öt felsorolt helységre vonatkozóan folyt módszeres kutatás, és ennek eredményeként született mindegyikről egy vagy több kötet. Megjelenésük sorrendjében foglalkozunk velük alább.

2. Ahol már folyt kutatás

2.1. Csurog

Négy különálló kötetet állított össze Teleki Júlia, csurogi születésű, Óbecsén élő nyugdíjas kutató, háziasszony.⁹ Mind a négy könyv lényegében a csurogi magyarság eltüntetéséről szól. Az egymást követő kötetek újabbnál újabb tanúk vallomásait, a szerző új kutatási eredményeit, a kutatás során tapasztalt nehézségeit, feltáró munkája miatt elszenvedett sérelmeit és az áldozatok egyre teljesebb névsorát és magát a történetnek az ismertetését tartalmazzák.

Első könyvében a szerző tizennégy élő tanú vallomása és hét neki címzett levél alapján leírja szülőfaluja magyarságának a tragédiáját. A partizánok 1944. október 23-án vették át a hatalmat a faluban, és ettől a naptól kezdődően 1945. január 23-áig folyt a magyarok kínzása, mézárólása. A főleg a községháza udvarában tömegesen végrehajtott gyilkosságok áldozatait a falu szélén fönntartott dögtemetőben – helyi szóhasználatban: Gödrög – ásták el. Közéjük került Dupp Bálint helybeli római katolikus plébános is, akinek egyébként 1941 áprilisában a magyar hatósággal támadt súlyos konfliktusa, mert a honvéd hadsereg egységének bevonulása estéjén néhány ittas honvéd összekapott egy helybéli, szintén ittas magyar csavargóval, a katonák megölték a férfit, s Dupp plébános emiatt bírálta a honvédek. A plébánost felfüggesztették állásából, a kalocsai érsek alig tudta elérni, hogy ne kerüljön hadbíróság elé.

A kommunista hatalom által szított és végrehajtott magyarirtás a faluban 1944 októberében kezdődött, és 1945. január 23-án azzal ért véget, hogy a háborús bűnök és bűnösök ügyeivel foglalkozó tartományi bizottság kimondta: a helybéli szerb lakosság soha többé nem tud együtt élni magyarokkal, el kell őket üldözni onnan. A falu teljes megmaradt magyar lakosságát háborús bűnössé nyilvánították, ami azt jelentette, hogy megfosztották őket jogaiktól, minden ingó és ingatlan vagyonuktól, majd január 23-án kitoloncolták és a Járek faluban létrehozott haláltáborba zárták valamennyiüket. A szerző ebben az első könyvében már közli az áldozatok névsorát, amelyet főleg tanúk vallomásai alapján állított össze. Eszerint a faluban lemészároltak 360 személyt, a járeki táborban éhség és járványos betegség következtében elhunyt 39 felnőtt és ugyancsak 39 gyermek. Ebben a könyvben tehát 438 személy kínhaláláról tud számot adni. A *Göröngyös utakon* című könyvben a veszteséglista jelentősen módosult azzal, hogy több személyről vannak benne korra, foglalkozásra, családi

⁹ TELEKI J. (1996): *Visszatekintés a múltba. Újvidék, Napló*; EADEM (1999): *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba. Tóthfalu, Logos.*; EADEM (2007): *Hol vannak a sírok?* Óbecse, magánkiadás.; EADEM (2014): *Göröngyös utakon.* Óbecse, magánkiadás.

állapotra vonatkozó adatok, és a szerző jóval több áldozatot tud megnevezni. Ekkor már rendelkezett levéltári adatokkal is. A tanúktól szerzett értesülései alapján a faluban lemészároltak névsora ekkor már 414 személy nevét tartalmazza. Miután ezt kiegészíti a levéltári adatok között találtakkal, a névsor 552 névre duzzad, majd további kutatásai eredményeként a név szerint azonosított áldozatok száma 732-re emelkedik. A szomorú névsor azonban tovább bővül a járeki haláltáborban elhunyt 45 fő adataival. Közben Csorba Béla, temerini kutató hozzájutott a haláltábor halotti anyakönyveihez, így a Járekon elhunyt felnőtt csurogi veszteség 87 főre emelkedik, a szerző azonban ezt nem végleges adatként kezeli. Újabb halállistát alkotnak a Járekon elhunyt gyermekek, közöttük csurogi csecsemők, akiket úgy szoktunk emlegetni, hogy nem jutott nekik sem bölcső, sem koporsó. A táborban születtek, és ott is haltak meg. Számuk – nem végleges adatok szerint – 44, életkoruk 1–2 napostól 18 évig terjed. Az utolsó névsor azoké, akik már nem a haláltáborban pusztultak el, hanem a Palánka melletti Szépligetben (Gajdobra). Számuk 15, életkoruk 9 hónaptól 80 évig terjed.

A csurogi áldozatok számát a fenti adatok alapján 878-ra tehetjük, de emlékeztetünk Teleki Júliának arra a szerzői megjegyzésére, amely szerint az adatok nem véglegesek. Nem lehet tudni, hány magyar lakos élt Csurogon 1944 októberének vége felé, saját korábbi becslésem¹⁰ szerint 2700-an lehettek. Az áldozatok és az összlakosság számának összevetése alapján leszögezhető, hogy a falu minden harmadik magyar lakója áldozattá vált. Az egész Sajkás-vidéken ebben a faluban éltek a legnagyobb számban magyarok. A második világháború végéig aktív magyar közösségi élet zajlott a faluban, több magyar egyesületük és iskolájuk is volt. Kiirtásuk, elűldözésük után a templomukat lerombolták, az iskolájuk magától megszűnt, a temetőjüket fölszántották. Tömegsírjukat a dögtemetőben számtalanszor meggyalázták. 1994-ben, a vérengzés kezdetének ötvenedik évfordulója előtti napokban néhányan összefogtak, és a dögtemető területén nagyjából beazonosított egykori tömegsíron elhelyezték a Légvári Sándor bácsföldvári lakos által ácsolt fejfát. Ezt követően a keresztállítást még tizennyolc éven át meg kellett ismételni, mert ismeretlen tettesek a legtöbb alkalommal már a felállítást követő napon ellopták, fölgújtották, szétverték a keresztet.

Sok körülmény szólt amellett, hogy éppen Csurogon kell az átlagosnál jelentősebb emlékművet emelnünk áldozatainknak. Végül ez csakugyan megtörtént: 2013. június 23-án Áder János magyar és Tomislav Nikolić szerb államfő ünnepélyesen leleplezték a dögtemetőben fölállított, méltó emlékművet. Ugyanekkor a faluban fölavatták az 1942-es razzia múzeumát. Az eseményre azonban – minden fölemelő érzés ellenére – nem csekély árnyék is vetődött. Az egyik: a falu központjában álló szerb templom udvarában mindkét államfő alkalmi beszédet mondott, amelynek keretében a magyar államfő bocsánatot kért azokért a sérelmekért, amelyek magyar részről érték a szerbséget, ugyanezt a gesztust azonban nem tette meg a szerb államfő. A másik rövid idővel az avatás után történt: hasonlóképpen, mint korábban a fejfát, ismeretlen tettesek megrongálták az emlékművet.

A szerb hatalom még egy gesztussal enyhítette a magyarság sérelmeit. Rendeletileg eltörölte¹¹ a kollektív bűnössé nyilvánítást. Sajnos igen felemás módon, mert csak a rendelet meghozatalának napjától hatályos a döntés, így pedig nem lehet rá hivatkozni az esetleges rehabilitációs és kártérítési eljárás során.

¹⁰ Becslésemet szintén saját kutatásomra alapozom.

¹¹ A határozat a szerb kormány 2014. október 30-i ülésén született. Eredeti szerb szövege és mgr. Bozóki Antal újvidéki ügyvéd ehhez fűzött kommentárja megtalálható: MATUSKA M. (2016): *Mozsor magyartalanítása. A felszabadítás ürügyén 1944–45*. Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány.

2.2. Zsablya

Zsablyáról eddig egy könyv és egy füzet jelent meg, amelyek a helyi magyar lakosságot érintő gonosztettekkel, tágabb értelemben a volt magyar lakosság sorsával és annak messze ható következményeivel foglalkoznak. A könyv címe: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?*¹² Tartalmazza a falu rövid történetét, foglalkozik az ott lezajlott első razziát kiváltó diverzáns akciókkal, majd a magyar hatóságok által ennek megtorlására elrendelt, de elfajult felelősségre vonással, és természetesen mindenekelőtt a második razziával, közölvén az áldozatok nem teljes névsorát. A füzetet Bakos Pál, zsablyai születésű, Palánkán élő finomműszerész és Vecsera Sándor, temerini származású, de palánkai illetőségű helyi közéleti személyiség állították össze. Címe: *Zsablya, 2005. november 5.: megemlékezés*. A címben szereplő dátum azt a napot jelöli, amelyen zsablyai születésű és onnan elüldözött magyarok, valamint kb. 8–10 helybéli társuk először emlékezhetek meg lemészárolt társaikról. A füzet tartalmazza annak történetét is, miért nem kerülhetett sor már az említett dátum előtt hasonló kegyeletadásra.

Fontos megjegyezni, hogy valójában a Zsablyán lezajlott partizánmerényletek váltották ki a Délvidéken elrendelt első razziát. Ezek 1941 nyarán kezdődtek, és 1942 első napjaiban már szabályos harci cselekményekké váltak, amelyek tizenegy magyar csendőr halálát okozták, s amelyek idővel tömegvérengzéssé fajultak.

A könyv bevezetőjében a szerző ismerteti a helység történetét, négy forrásmű alapján.¹³

Győrffy György szerint¹⁴ a helység neve okmányokban így jelenik meg először: „Kun László király [uralkodott: 1272–1290] Zsebylén kétszer adott ki oklevelet.” A név a későbbiekben különböző változatokban szerepel: Zeble, Seble, Zeblye, Xablja stb. II. József idején fölveszi az uralkodó nevét, s írják Josefsdorf és Josephsdorf változatban, végül a délszláv államban állandósult a hivatalos, kizárólagosan használható (szerb) neve: Žabalj.

A falué azonos a környék történetével. Kissé részletesebben foglalkozunk vele, mert ami itt történt, az befolyásolta az egész délvidéki magyarság történetét.

Gyetvai Péter háromkötetes, nagyszabású művének¹⁵ I. részében foglalkozik a táj középkori múltjával: az itteni népesség 1526-tól kezdődő folyamatos fogyásával, majd teljes eltűnésével és a délről jövő szlávságnak a beáramlásával. Megemlíti, hogy a középkori magyar állam területén a mai Bácska déli részét is „a legjobban elpusztított” területek közé sorolják a történészek. A török megszállás kezdetén „II. Szulejmán szultán [...] nyilván tudatában volt annak, hogy a nagy hódítás mit sem ér alattvalók nélkül, s ezért 1541 után hamarosan úgy intézkedett, mindenki maradjon otthonában. Sajnos addigra a Szeged–Baja vonaltól D-re eső terület teljesen lepusztult.”¹⁶ A Dudás-féle kötetben olvasható Érdújhelyi Menyhért Újvidéken szolgáló katolikus pap, kiváló történész tanulmánya. Benne egy a táj-

¹² MATUSKA M. (2004): *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága.

¹³ GYETVAI P. (1992): *A Tiszai korona-kerület településtörténete*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.; KATONA I. (2001): *A kalocsai érseki egyház története, I.* Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.; DUDÁS Gy. (1896): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, I–II. kötet*. Zombor, Bittermann.; GYÖRFFY Gy. (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹⁴ GYÖRFFY 1987.

¹⁵ GYETVAI 1992.

¹⁶ Idézi Gyetvait: MATUSKA M. (2004): *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága. 13–14.

nak a mohácsi vész előtti lakottságára vonatkozó¹⁷ idézet: „A gabonadús Bácska virányos rónáit a mohácsi vész előtt katolikus magyar nép lakta.” Érdújhelyi a vidék középkori erős központjával és környékével, a számunkra különösen érdekes tiszai torkolatvidékkel Tittel közcím alatt külön foglalkozik, s ezt fogalmazza meg: Tittel „[a] bácsi egyházmegyének a középkorban egyik legkiválóbb pontja volt. [...] Megbízható adataink a titeli prépostság létezéséről 1156-ban kezdődnek.”¹⁸ Fölsorolja sok, a környéken található helység nevét, közöttük a mai Újvidék helyén akkor létezett Szajolt,¹⁹ s Csurog és Boldogasszonyfalva helységeket, amelyek ma is léteznek. Majd ezt írja: „Sok volt az apró község, s mindezen falvakat egytől egyig katolikus nép lakta. Csak közvetlenül a mohácsi vész előtt találunk a déli Bácskában szerb lakosokat, de azok száma csekély volt. A szerbségnek a török hódoltság idején keletkeztek itt számba vehető telepei.”²⁰

Zsablya is szerb jövevényekkel indította a török utáni újjáéledését, közéjük II. József idején szervezeten telepítettek németeket. Több szerző is megjegyzi, hogy magyarokat nem telepítettek be erre a térségre, ők oda telepedtek a támogatásban részesülő, emiatt náluk jobb módú szerbek és németek közé, mert nagy a szükség volt a földművelésben jártas kétkezi munkásokra. Magyarok betelepítése valójában tilos volt bő száz éven keresztül, a lélekszámuk Zsablyán 1825 táján nőtt meg, ez abból következtethető ki, hogy 1827-től a katolikusok számára kötelezően magyarul is kellett prédikálni a szentmiséken. Az 1848-as időszakot követően a katolikus német és magyar hívők lélekszáma az 1825-ben följegyzett 416-ról 122-re csökkent, a történelemből ismert délvidéki kegyetlen vérengzések következtében.

Az első világháború előtti időkben azonban a faluban már magyar újság is megjelent *Zsablya és Vidéke* címen. A királyi Jugoszlávia idején a helység magyarságának volt annyi ereje, hogy műkedvelő egyesületet alakítson és sikeresen működtessen, majd olvasókört is. Még arra is futotta erejéből, hogy támogassa a Belgrádban fenntartott magyar tanítóképzőt. Mindez annak ellenére történt, hogy a hivatalos állami politika mindent megtett a kisebbségek nemzeti jogainak eltiprásáért. Ennek a sok sérelmet okozó periódusnak volt a látványos következménye, hogy az 1941-ben bekövetkezett országbomlás után a bevonuló magyar honvédeket az egész Délvidék magyarsága hatalmas ünneplésben részesítette, természetesen a Sajkás-vidéken is, ahol egyébként a lakosság zöme szerb volt, de sem a magyarok, sem pedig a németek lélekszáma nem volt elhanyagolható. A szerbség mindössze néhány hónappal a terület visszacsatolása után megkezdte a diverzáns akciókat, a gabonagyűjtogatást, a vasúti sínek felrobbantását, a telefonvezetékek megromlását. A merényletek akkor váltak hirtelen veszélyessé és a magyar hatóságok számára tűrhetetlenné, amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) általános ellenállásra szólította föl a lakosságot. Kezdetben ez nem volt kizárólag kommunista szervezésű, mert a Londonba menekült jugoszláv királyi kormány hadserege, más néven csetnikiek (fegyveres alakulatok) is részt vettek a diverziókban. A robbantgatásokkal alaposabban foglalkozik Ђорђе Васић Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој című könyvében,²¹

¹⁷ DUDÁS 1896, 146–196.

¹⁸ DUDÁS 1896, 167.

¹⁹ Szajolt nevét ma Újvidék egy városrészének (Szajlovo) a neve őrzi.

²⁰ DUDÁS 1896, 170.

²¹ ВАСИЋ, Ђорђе (1969): *Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој*. Нови Сад, Савез удружења бораца НОР СР Србије за Војводину. [VASIĆ, Đorđe (1969): *Hronika o oslobodilačkom ratu u Južnoj Bačkoj*. Novi Sad. Savez udruženja boraca NOR SR Srbije za Vojvodinu.]

amelyben közli, hogy nem sokkal a JKP felhívása után éppen a Sajkás-vidéken megalakult egy partizán harci irányító egység, a dél-bácskai partizánosztatok parancsnoksága. Ezek az osztagok e kezdeti időkben akár csak három-négy emberből is állhattak. A rendőrségnek is tudomására jutott a szervezkedés, és készült is az elhárításra. Ennek ellenére Zsablyán 1941. július 24-étől egymás után gyulladtak ki cséplés közben a gépek és az asztagok, de a tettesek nagy része gyorsan lelepleződött, s augusztus 2-án Újvidéken már megkezdődött a halálra ítélt kivégzése. Tetteseket és gyanúsítottakat tartóztattak le több Sajkás-vidéki helységben. A nyomozás olyannyira eredményes volt, hogy a JKP tartományi szervei iparkodtak mérsékelni az effajta tevékenységet, erre intette alantasait is, de ennek az intésnek a híre nem jutott el a zsablyaiakhoz, akik decemberben a Zsablyai rét nevű határrész tanyáira vonultak gyakorlatozásra harci szervezésben. Elméleti és gyakorlati kiképzés folyt, de ott fogadták a bánsági részekről a Tiszán átszökdő társaikat is, és segítettek nekik átjutni a partizán-tevékenységre sokkal alkalmasabb terepre, az akkor Horvátországhoz tartozó Szerémségbe. Október 18-án már tűzharc bontakozott ki a diverzánsok és a csendőrség között, s ezekben egy-egy fegyveres áldozatul is esett mindkét oldalon, de nem sokkal később meggyilkoltak egy német határőrt is a Tisza bal partján. A zsablyai partizánok tevékenysége nem lanyhult, miközben a környező többi helységben szinte teljesen megszűntek a lázongások. 1942. január 4-én robbant ki egy súlyos, sok halálos áldozattal és még súlyosabb következményekkel járó tűzharc a zsablyai rét egyik tanyája körül az ott táborozó partizánok és az ellenük induló csendőrök között. Az előbbieket közül csaknem negyvenen meghaltak, az utóbbiak közül pedig tizenegyen. Jellemző, hogy a partizánokat egy helybeli magyar kommunista, Molnár Gyula irányította. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök még aznap értesült a súlyos összecsapásról, s elrendelte, hogy Feketehalmy-Czeydner Ferenc, a szegedi V. hadsereg parancsnoka álljon a tisztogatási akció élére. Ekkor kezdődött a nagy hájtóadászat a partizánok ellen, ebbe már nagy magyar fegyveres egységeket is bevontak Újvidékről, sőt távolabbi vidékekről is, Zentáról, Szabadkáról és Kiskunhalasról. Lezajlott az első délvidéki razzia, amelynek részletei nem képezik e tanulmány tárgyát.

Két és fél évvel később, 1944. október 23-ától következett a második razzia. Csurogon 1945. január 23-áig tartott, Zsablyán 29-éig. Ez idő alatt folyt a magyar lakosság ritkítása. Előbb a központban álló, különféle épületekbe gyűjtötték és napokon át kínozták őket, sokukat halálukig. Őket szekereken szállították a katolikus temetőben álló keresztúti stációk közötti területen ásott tömegsírokba, a járóképeseket a sírok mellett lötték halomba. A mérszárlás úgy ért véget a jelzett napon, mint egy héttel korábban Csurogon: a teljes maradék magyar lakosságot háborús bűnössé nyilvánították, ami azokkal a korábban megfogalmazott jogi következményekkel járt, hogy azonnali hatállyal minden joguktól és teljes vagyonuktól megfosztották őket, és mínusz húsz fokos hidegben, térdig érő hóban a Járekon fölállított haláltáborba terelték őket, mint ahogy a csurogiakkal történt korábban.

A zsablyai könyv írása idején az áldozatok létszámának fölbecslésére, névsoruk összeállítására Bakos Pál vállalkozott. A történesek idején még csak tizenkét éves gyerek volt. Munkájának eredménye az említett *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* című könyvben, a 173–195. oldalakon jelent meg. A névsorban 350 áldozat neve szerepel.

Ákárcsak a többi helységben történekről, a titói korszakban a zsablyairól is azt volt kénytelen mindenki hinni és hirdetni, hogy nem határtalan és kíméletlen, öncélú vérengzés volt a magyarok és a németek irtása, ritkítása, hanem az első razzia vétkeseinek a megbüntetése. Az ilyen beállítás soha nem volt igazolható. Elsősorban azért, mert kollektív

büntetés történt. Főleg ez volt az oka annak, hogy semmilyen formában sem lehetett fölvetni az eseményeket. Emellett azonban számtalan egyedi példával is cáfolható a beállítás helytállósága. Maradjunk csupán az említett Bakos Pál családjával történtek mellett. Három családtag veszett oda: a 73 éves Pintér Antal anyai nagyapa, nazarénus hitoktató. Id. Bakos Ferenc, a 43 éves családapa, zenész. Végül a 17 éves ifj. Bakos Ferenc diák. Bizonyítható, hogy mind a hárman ártatlanok voltak az első razziában. Pintér Antal ugyanis nemhogy a negyvenkettes, elsősorban szerbek és zsidók ellen lefolytatott atrocitásokban nem vehetett részt, hanem semmiféle fegyveres tevékenységben sem, mert ezt szigorúan tiltotta a hite, aminek a korlátait ő maximálisan betartotta. Ezt mindenki tudta róla, a magyar hatóságok is. Ő ugyanis mint hitszónok az istentiszteleteken még a leghévesebb háborúzások idején is állandóan ellenezte a fegyverfogást. Emiatt hetente kellett jelentkeznie a csendőrségen, hogy beszámoljon, mit prédikált a hittársaknak, beszélt-e arról, hogy nem szabad eleget tenni a katonai behívónak. Veje, id. Bakos Ferenc az első razzia idején nem tartózkodott Zsablyán, mert Verbászon, a kendergyár kazlai mellett teljesített őrszolgálatot, nehogy a diverzánsok följújíthassák azt. Ifjabbik Bakos Ferenc 1944. november 8-án, amikor megölték, még csak 17 éves volt, amint azt föntebb már jeleztük, tehát két és fél évvel korábban, az első razzia lezajlásakor nem lehetett több tizenégy és fél évesnél.

Több túlélő tanúsította, hogy a községháza, a volt járásbíróóság épületébe és más középületekbe bezárt személyeket rendszeresen verték, kínozták az elfogásuk és a kivégzésük között eltelt mintegy 10–14 napon át. Erről számolt be a Bakos család legfiatalabb tagja, az emlékeit, valamint az édesanyjától hallottakat leíró Bakos Pál, de a Járekon sínylődő asszonyok közül is beszéltek erről azok, akiket Zsablyán a börtönül szolgáló termek takarítására rendeltek be. Ők meséltek arról, hogy ezekben a termekben mit láttak: rengeteg vért és levágott testrészeket, többek között férfi nemi szerveket. Bakos Pál leírásából értesülhettünk először arról is, hogy a tömegsírok a katolikus temetőben épített keresztúti stációk között vannak.

Az említett füzet valójában a megemlékezések történetét tartalmazza. A két szerző megírja, hogy az első megemlékezést Bakos Pál, Tóth László, valamint Matuska Márton szervezték 1997-ben. Bevontak többek között két fontos személyt is. Az egyikük Đorđe Đukić volt, Zsablya akkori vezetője, aki készségesen támogatta a megemlékezés megszervezését, azon egyszerű oknál fogva, hogy a titói éra kezdetén az ő családját is súlyos veszteség érte. A másik pedig Tóth János akkori belgrádi magyar nagykövet volt. Ő is kész volt jelenlétével nyomatékot adni a november 26-ára kitűzött eseménynek. A próbálkozás azonban nem sikerült. A kijelölt dátumot megelőző nap folyamán ugyanis a város első embere értesítette a szervezőket, hogy nem tudja szavatolni a kegyeletadásra érkezők biztonságát, s arra kért mindenkit, ne is utazzanak Zsablyára. Nyolc évet kellett várni az újabb, immár sikeres kísérletre. A szervezők lényegében ugyanazok a személyek voltak, s ezúttal is bevonták az akkori községi elnököt, Vojislav Duvnjakot. Ő is megértéssel fogadta a kezdeményezést, az ünnepségen azonban nem jelent meg, s nem is képviselte senki a községet.

Bakos Pál néhány társával akácfa ágakból Palánkán összeácsolt egy keresztet, azt a mindenféle bokorral, gyommal igencsak benőtt, de részben megtisztított zsablyai kálváriadombon fölállították. Hatvanegy évvel a vérengzés után végre tehát lezajlott az első kegyeleti szertartás a tömegsírok közelében. Franjo Lulić horvát nemzetiségű titeli plébános méltó módon, magyar nyelvű ima keretében fölszentelte a keresztet, az egybegyűltek elénekelték a Himnuszt és a Szózatot, s elmondtak egy Miatyánkot az áldozatok lelki üdvéért.

Azóta minden évben hasonló módon emlékeznek meg a történekekről ugyanott. Időközben a város többször is képviseltette magát, és koszorúzott is megfelelő képvisellel a község nevében, sőt – mivel az akáckereszt időközben elkorhad –, a helyi önkormányzat segített egy új, kőkereszt állításában, s lehetővé tette a kálváriadomb megközelítését.

A zsablyai könyv szerzője nem foglalkozott a helyi katolikus templommal, noha a könyv megjelenésekor már igen rogyant állapotban volt. A németek és a magyarok kiűzéséig ez a két nemzetiség képezte majdnem a teljes katolikus hívősereget. A Tiszakálmánfalván élő Tóth László, a Vajdasági RTV nyugalmazott újságírója kezdeményezésére, sokak biztatására a község mérlegelte a templom megmentésének esélyeit, sajnos, eddig nem sok eredménnyel. Készült egy szakszerű fölmérés arról, mi mindent kellene elvégezni, hogy ne omoljon össze. A kezdeményezők egyik legfőbb érve az, hogy a falu központjában álló két templom – a katolikus és a pravoszláv – városképi szempontból meghatározó. Költségvetés is készült, de ez meghaladja a község erejét, támogatást pedig nem sikerült szerezni.

2.3. Kabol

Sorrendben harmadikként a kaboli magyarok történetéről jelent meg külön könyv, mégpedig magyar és szerb nyelven is, mindkettőből külön 50 példány kemény kötésben, egy-egy példány párban kartondobozba téve. A vérengzésről szerb nyelven ez az egyetlen könyvünk jelent meg eddig.

A falu arról nevezetes, hogy csupán egy razzia zajlott le benne, mégpedig 1944–45-ben. Az elsőt a kevés számú helybeli magyar néhány tekintélyes vezetője akadályozta meg élete kockáztatásával. Nyomban fűzzük hozzá: a helybeli szerbek tetemes része igen sokat vállalt azért, hogy a Sajkás-vidéki második razzia se terjedjen ki a falujukra, erejük azonban túl gyöngye volt a fölsőbb hatóságéhoz képest, amely mindenáron azon volt, hogy eltegyék az útból azt a két helybeli magyar vezetőt, akik oroszlánrészt vállaltak a falu szerbségének 1942-es megmentésében. Az itt történtek is kétségtelenül igazolják, hogy a háború utolsó hónapjaiban a titói hatalom biztatására nem az első razzia vétkeseit kellett felelősségre vonni, hanem a magyarokat móresre tanítani olyan módon, hogy mindenkorra megjegyezzék, ki az úr a házban. Eufemisztikusan úgy írták és mondták ezt akkoriban: „biztosítani kell a vidék délszláv jellegét”.²²

A semmivel sem indokolható egyetlen, csakis a helybeli magyarok ellen elrendelt razziáról Horváth M. Orbán helybeli születésű újvidéki lakos írt könyvet e tanulmány szerzőjének segítségével. Könyvének címe *Eltévedt hősök téves csatatéren*. Alcíme: *Kabol gyászos története*.²³ Nincsen benne föltüntetve, de mert a hasonló kiadványokra nem könnyű pénzt találni, ezért fontos itt megjegyezni, hogy a költségek fedezése a Budapesten élő Cseresnyésné Kiss Magdolnának köszönhető. Nem sokkal később ugyanő létrehozta a Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–1945 Alapítványt, és azóta segíti a délvidéki események feltárását, többek között újabbnál újabb könyvek kiadásával, tanácskozások, kiállítások és előadások szervezésével.

²² Lásd: KASAŠ, A. (1996): *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet. 158.; Ivan Rukavina tábornoknak, a katonai igazgatás parancsnokának 1944. október 22-i keltezésű közleménye.

²³ HORVÁTH M. O. (2011): *Eltévedt hősök téves csatatéren. Kabol gyászos története*. Szeged, Délvidéki Mártírium 1944–45 Alapítvány.

A szerző így kezdi az előszót. „Nevem Horváth (Mihály) Orbán, 1941. augusztus 24-én születtem Kabolban. Apám, Horváth (Ferenc) Mihály 1910-ben született, anyám, Szekeres J. Rózsa 1920-ban. Az 1941 és 1945 közötti kaboli történéseket szeretném elmesélni, úgy, ahogyan emlékszem rájuk, és ahogy a begyűjtött dokumentumok vallanak róluk.”²⁴ A forrásokra vonatkozóan ehhez annyi hozzáfűznivaló van, hogy a szerző emlékeinek egy részét édesanyja frissítette föl többszöri beszélgetések során, egy részük pedig nem is a szerzőé, hanem az anyjáé.

A helység neve nem nagyon ismert a magyarság előtt, annak ellenére, hogy nyilván itt születhetett az a Kaboli László nevű egykori főpap, akiről Katona István egyháztörténész tesz sokszor említést *A kalocsai érseki egyházmegye története* című kétkötetes művében. Nevezett egyházi személy előbb titeli prépost volt, majd 1326 és 1343 között zágrábi püspök, ezt követően pedig kalocsai érsek. A vidékhez kötődését igazolandó érdemes azt is tudni róla, hogy ez utóbbi funkciójában azon is ügyködött, hogy Kalocsáról, illetve Bácsról az érseki székhelyet áttegye Péterváradra.

A kaboli eseményeket főleg Horváth Orbán könyvére támaszkodva ismertetjük, kiegészítve és javítva a 2017 áprilisában általa megfogalmazottakkal.

Van a helységnek egy szinte mesébe illő, a helybeli szerbek között élő legendája, amely a középkori magyar–szerb viszonyokra utal. Arról szól, hogy a falu tőszomszédságában ma is álló ortodox kolostort Szent Száva egyházalapító szerb pátriárka és „a magyar király” alapították megbékélésük helyszínén és annak emlékére. Nincs megnevezve, melyik magyar király, de csakis II. András jöhet szóba, ő volt ugyanis kortársa a pátriárkának. Jó lenne tudni, van-e történelmi alapja a legendának. Annyi bizonyos, hogy II. András járt ezen a tájon.

A szerb lakosság 1942-es megmentésével kezdődő történet szerint január 6-án, a délvidéki első razzia kezdetének napjaiban egy igen nagy – talán több száz főt is kitevő – katonai és csendőrkülönítmény érkezett a faluba Újvidékről. Körülzárták a települést, és a parancsnokok magukhoz rendelték a falu vezetőit, hogy egyeztessenek. A jövevények azzal a paranccsal érkeztek, hogy a magukkal hozott, kétszáz helyi szerb lakos nevét tartalmazó listán megnevezettek ki kell végezni, de előtte meg kell beszélniük ezt a helyi magyarok vezetőivel. Alsókabolnak Molnár Andor vállalkozó, asztalos és fafeldolgozó volt a bírója, Felsőkabol pedig Mladen Pavlov, de helyettese Horváth Mihály, becenevén Miskela (szintén asztalos) vett részt a mintegy másfél napig eltartó tárgyalásokon. (Áprilisban már őt nevezték ki bírónak.) Mindkét bíró igen népszerű volt a teljes lakosság körében, sok helybeli lakosnak ők adtak munkát azzal, hogy a műhelyeikben dolgozhattak. Horváthnak egykor Molnár volt az oktatója, nála tanulta a szakmát, de ekkoriban már szinte egyenrangú szaktársakként viszonyultak egymáshoz. Horváth Mihály későbbi kinevezése egyértelműen azt jelenti, hogy a szerbmentés a magyar hatóságok szemében növelte mindkettőjük tekintélyét. A kikerülő csendőrkülönítmény parancsnoka a helyben szolgáló Farkas György törzsőrmester volt, beosztottja pedig Dunafalvi Lajos őrmester. Horváth Orbán utólagos, szóbeli közlése szerint nem egészen állja meg a helyét az, ahogyan a mentés folyamatát a könyvében leírta, mármint az, hogy Dunafalvi játszott döntő szerepet, mert Farkasé, valamint a két falubíróé volt az igazi érdem. Nem tudni, miért, az adatközlők elhallgatták Farkas nevét. Szerepe egyébként már a magyarok bevonulásakor jelentőssé vált, a honvédek élén érkezett ugyanis a faluba, és ott szolgált a terület 1944 szeptemberében történt földadásáig. A téve-

²⁴ HORVÁTH 2011, 7.

dés abból adódott, hogy Vaso Jovanović képzett helybeli szerb zenész két szerzeménnyel is meghálálta a megmenekülésüket, egyiknek a Dunafalvi-induló, a másiknak pedig Dunafalvi feleségének a neve alapján a Vilma-tangó címet adta, s a helybeliek mulatós lakói a magyar közigazgatás ideje alatt mindkét szerzeményt gyakran játszották. Föltehetőleg maga Dunafalvi is közéjük tartozott.

A különítmény érkezésekor Farkas vezette a tárgyalást a helyi polgári közigazgatás vezetőivel, s ez eltartott egész nap és egész éjjel. Azzal az eredménnyel zárult, hogy a csendőrök másnap dolgavégezetlenül távoztak, mert egyezség született. Molnár Andor és Horváth Mihály aláírtak egy okmányt, amelyet több helybeli szerb szintén hitelesített az aláírásával, s amely szerint a falubeli szerbek, ideértve a kivégzésre kijelölteket is, hű magyar állampolgárok, s ennek az állításnak a valóságát a két bíró és a többi aláíró az okmányba foglaltak szerint az életükkel garantálták. Nem nehéz elképzelni, mekkora megkönnyebbüléssel vette tudomásul az egyezség létrejöttét a falu teljes – magyar és szerb – lakossága.

A későbbiek során azonban néhány helybéli szerb mégis részt vett a robbantgatásokban és gyűjtogatásokban, és a falun keresztül is szöktek a bánsági részokról érkező illegális fegyveresek a Duna jobb partján, Szerémségben szervezkedő társaikhoz, de a két falubíróval egyetértő lakosság és a többi vezető, közéjük értve a rendőröket, csendőröket, itt szolgáló határvadászokat is, igyekezett az ilyesmit elsimítani vagy a jelentőségét minimalizálni, amiben természetesen hathatósan közreműködött a szerbség is.

Tudunkkal ennek az igazán példátlan és nemes történetnek a magyarországi levéltári kutatásával még senki sem foglalkozott. Horváth Orbán az Újvidéken található levéltárakban átnézte a Kabolra vonatkozó dokumentumokat, de nem lelt erre vonatkozóan semmit, még csak rá utaló leírásokat sem, kivéve az 1944–45 során történeteket, amikor mind a két szerbmentő hős falubíró áldozatul esett. A negyvennégy októberi „fölszabadulás” után kezdődő eseménysor majdnem egy éven át zajlott, a partizánok 1944. október 15-én történt első megjelenésétől Horváth Mihály likvidálásáig. Az első tíz napban csupán a titkos előkészületek folytak, a huzavonának a lakosság egy részének az ellenérzése lehetett az oka. Valójában semmilyen jel nem utalt arra, hogy valami készül a magyarok ellen. Horváth Mihály továbbra is bejárt a község házára, az irodájában ugyan nem intézkedett, csupán közreműködött a hatalom átadásában. Többek között szabályosan átadta a községi pénztárt. Annyit közöltek vele, hogy ne hagyja el a falut. A szomszédjaival ugyanúgy komázott, a falu utcáin járva-elve mindenki köszönt neki tisztességesen, és ő fogadta a köszöntéseket. Az új vezetőség elsősorban a katonai igazgatás október 17-én történt elrendelését követő napoktól buzgólkodott titokban. A kommunisták biztatására összeállítottak egy névsort a háborús bűnösökről, ez elő is került a levéltárból, de nem volt megjelölve, kinek mi a vétké. 25-én érkezett egy gyalogfutár, föltehetőleg Újvidékről, a nevről csak annyit tudni, hogy Lazarević. Azt a szóbeli utasítást közölte,²⁵ hogy a megtorlást el kell kezdeni, s hat nap alatt befejezni. Még aznap fegyveresek kezdtek járni házról házra, a kiszemelteket lefogták, az elsők között Molnár Andort is. Eleinte nem bántották, s talán haza is engedték, de hamarosan valami vagy történt vele, vagy súlyosan megfenyegették. Egy ismerőse ugyanis látta, hogy valamit alá kellett írnia, de annyira remegett a keze, hogy alig tudta ezt megtenni, és mondott is olyat, hogy nem tudja, mi fog vele történni.

²⁵ HORVÁTH 2011, 67.

A másik bírót, Horváth Mihály Miskelát értesítették az ismerősei, hogy jó lenne, ha egy rövid időre elrejtőzne. Ebben segítettek is neki, mérlegelték, kinél bújtassák el. Végül Steva Nedić házát találták a legalkalmasabbnak. Ekkoriban már érezni lehetett a szervezett, leplezetlen uszítás hatását. A SKOJ néven ismert ifjúkommunisták szervezetének tagjai éjjelente ordibálva jártak-keltek, s ezt a rigmust ismételték: Kol'ko ima u državni krava, tol'ko čemo ubiti Mađara. Magyarul: Ahány tehén van az országban, annyi magyart ölünk meg. A szomszédságban, a szerb barátnál, annak védelmében töltött éjszaka során pártfogói meggyőződhetnek arról, hogy Mihály helyben nincs biztonságban. Kicsempészték hát a faluból. Egy szekeret megraktak rőzsével, őt a rakomány alá fektették, és elvitték Újvidékre. Útközben ugyan partizánőrök ellenőrizték a rakományt, de a kocsis arra hivatkozott, hogy jön a tél, a rokonainak visz tüzelőt. Ez november 22-én történt. Újvidéken a Strand közelében lakó rokona villájában bújt meg, amelynek ablakából láthatta, hogyan fogdossák össze, esetenként lövöldözik le a magyarokat. Molnár Andort is ki akarták a kaboliak menteni, már azt is eldöntötték, hogy a Pešić testvérek házába menekítik, de nem volt idejük a tervet kivitelezni. Horváth Mihály több hetet töltött újvidéki rejték helyén bántatlanul, a titkosrendőrség azonban kinyomozta, hol rejtőzködik, levélben küldött hamis üzenettel hazacsalták: azt írták neki, hogy a faluban asztalosszövetkezetet akarnak alakítani, de rajta kívül senki sem vállalhatja az elnöki posztot. Molnár Andort ekkorra már likvidálták, más asztalos pedig csakugyan nem volt a faluban. Horváth Mihály bedőlt a trükknek és haza ment. Néhány nap múlva letartóztatták, és Újvidéken bíróság elé állították. Húsvétól kezdve több hónapra át folyt ellene a vizsgálat, de annyi összeköttetése volt, hogy a börtönből titokban levelezhetett a feleségével. Miskela levelei meg is maradtak. Egyikben azt írta, jobb lett volna, ha őt is elintézik Andorral együtt. Egy másikban ezt: „Itt járt nálam Pera Repić, ő most katonai parancsnok, és ahogyan mondta, ő veszi át az én esetemet. Ezt ne mondjátok meg senkinek. Azt mondta, ő úgy gondolja, hogy nem végeznek ki, csak ez nagyon nehezen fog menni, és sok munkával jár.”²⁶ Fia a levéltárban ráakadt azokra a följelentésekre, amelyeket apja ellen szerkesztettek a falubeliek, igencsak egy kaptafára, egyértelmű, hogy a titkosrendőrség szervezésében készültek, akárcsak más helységekből. A levéltárból előkerült a háborús bűnösökké nyilvánított helybeliek névsora, de csak a nevek vannak rajta. A család megkapta az elsőfokú és a jogerős ítéletet. Előbb őt, majd tizennégy év börtönbüntetésre ítélték. Egy másik dokumentum szerint a végleges ítélet húsz év börtönről szól. Ezek szerint az említett Pera Repić állta a szavát, de az már meghaladta befolyását, ami közvetlenül az ítélet jogerőre emelkedése után történt. Éjszaka az OZNA emberei kihozták Horváth Mihályt a börtönből, és – valószínűleg az Újvidéktől nem messze eső Begecs határában, a Duna közelében, másokkal együtt – tömegsírba lőtték. Az eset napját a könyv szerzője a kutatásai alapján nem tudta meghatározni. Azt sem tudta egyértelműen tisztázni, valójában hány év börtönbüntetésről (és csak arról) szólt a jogerős ítélet. Az eredeti dokumentumot ugyanis az édesanyja megkapta, de Orbán elől elrejtette. Ő azonban – még gyerekkorában – ráakadt, beleolvasott, de édesanyja észrevette, kitepte a kezéből és elégette. Erről a könyvben ez olvasható: „a Katonai Bíróságra idézték [az édesanyját – M. M.], Újvidékre, és közölték vele, hogy a férjét kivégezték. Nem kapott semmilyen dokumentumot, csak tudomására hozták a kivégzés tényét, és azt is, hogy elkobozzák összes vagyonát. [...] Ez [1945] októ-

²⁶ HORVÁTH 2011, 85.

ber 18-án történt.”²⁷ A vagyonekobjzást végül nem hajtották végre maradéktalanul, a család maradhatott a házban. Ez eléggé szokatlan volt a kivégzett „háborús bűnösök” esetében, az pedig még inkább, hogy a gyermekek után később az özvegy családi pótlékot kapjon. Ehhez halotti bizonylatra volt szüksége. A hatóságtól kérte is ennek kiadását, de az eljáró hivatalnok nem tudott ilyet beszerezni. Az özvegy kénytelen volt kérni a holtá nyilvánítást, amelyet meg is kapott a hatóságtól, Orbán szerint „csak úgy”, nyilván ismeretség alapján. Sokkal gyorsabban teljesedett be Molnár Andor sorsa. Őt Slavko Makarin Keđar helyi partizánparancsnok személyesen ölte meg a katonai igazgatás ideje alatt. Andor szerbbarát volt, bírói hivatala idején sokaknak segített közülük, például Lekić volt szerb csendőr fiát hasznos utasításokkal látta el, amikor hozzá fordult segítségért, és sikerült megmentenie. Andor elképesztően kegyetlen meggyilkolásáról és a tettes későbbi sorsáról Orbán könyvében részletesen olvashatunk. Eszerint: „Óbecsén született 1896. április 3-án. Alsókaból bírója. Badason [Kaboltól keletre, légvonalban mintegy 6 km. távolságra, Dunagárdonyhoz tartozó terület – M. M.] kínozták, megölték, és a Dunába dobták. Azt beszélték, hogy elsőként ölte meg őt személyesen Slavko Makarin, hogy szemléltesse, hogyan kell eljárni. Azt mondják, úgy végzett vele, hogy késsel felhasította a mellkasát, és még élve kitépte a szívét. [...] A tisztogatás nemzeti, osztályalapú és más szempont szerint kiszemelt áldozatait bűnösökként és ellenségként kellett bemutatni, akiket utolért megérdemelt büntetésük. Így a legkevésbé sem voltak kívánatosak azok a más szempontok szerint cselekvők, akik emberiségükről tettek tanúbizonyságot ezekben a szörnyű háborús időkben. Rontották a képet, amit a jövőben a népnek kellett mutatni. Idővel az ilyenek elismerést kaptak volna érdemeikért a néptől, és így vetélytársai lehettek volna az új rendszer embereinek.”²⁸

Az olyasféle cselekmények elkövetői, mint amelyet Makarinról közölt a szerző, természetesen a rezsim kedveltjeivé váltak, ha még nem lettek volna azok már korábról, de döbbenetes, hogy közülük milyen sokan részesültek nemvárt, és nem a hálás hatóság részéről rájuk rótt elviselhetetlen büntetésben. Horváth Orbán erről ezt írja²⁹: „Rossz lelkiismerete nem hagyta nyugodni, a falu szerint ezért is betegedett meg, és keserves kínok között halt meg, állandó rettegésben, Andort emlegetve. Azt kiabálta: Segítsetek! Jön értem Andor! Ne adjatok neki oda! Segítsetek!”³⁰

Orbán végül 34 helyi áldozat nevét tudta föl kutatni, közülük négyen szerbek voltak. Az érintettek között, apján kívül még két személy volt közeli hozzátartozója: Szekeres János, anyai nagyapja, valamint Szekeres Mária, hajadon nagynénje túlélte a történeteket, de hihetetlen szenvedések árán és elképesztő következményekkel.³¹

A partizánok megérkezése után az említett Szekeres nagyszülők és Mária is beköltöztek Mihályék házába. Egy alkalommal, amikor csak a nagyszülők és a nagynéni voltak odahaza (Mihályt már Újvidéken rejtegették) rendkívül nagy baj történt velük. Körülbelül egy hónappal a „fölszabadulást” követően néhány partizán szemet vetett a hajadonra, és betört hozzájuk. A nagymamát bezárták egy szobába. Az átlagosnál sokszorta erősebb és természetesebb nagyapa bátran szembeszállt velük, a lányát pedig az ablakon át kimenekítette, ám ott többen várták, leteperték, és nyomban tömegesen megerőszkolták,

²⁷ HORVÁTH 2011, 83.

²⁸ HORVÁTH 2011, 70–71.

²⁹ HORVÁTH 2011, 80.

³⁰ HORVÁTH 2011, 80.

³¹ HORVÁTH 2011, 76–77.

majd magukkal vitték a faluba, és ott több más személlyel együtt folytatták, amit az ablak alatt elkezdtek. A hatalmas erővel küzdő és üvöltő nagyapára sokan rávetették magukat, vasláncsal ütlegették, zsákot húztak a fejére, és annyira megverték, hogy elvonulásuk után a kiszabaduló párja azt hitte, meghalt. Mégis becipelte a házba, ágyba fektette és mosogatta a sebeit, eközben vette észre, hogy még él. Hónapok múltak el, mire föl tudott kelni, de két évvel később belehalt a következményekbe. Időközben két hónap börtönre ítélték, nyilván azért, mert verekedés közben többeket megsebesített. A büntetést azonban a betegeskedése miatt nem töltették le vele, majd a halál mentette meg végleg. A lány egész életében viselte az átéltek következményeit, testileg és lelkileg megnyomorodva, megzavarodva.

A többi meggyilkoltról is olvasható hasonlóan elképesztő történet. Sós Istvánnak például mindkét szemébe kést szúrtak, és úgy terelték le-föl. Takácsné Schmidt Ilonát megerőszakolták, majd szakszerűen földarabolták, és a kolostor kerítése melletti, szentként számon tartott kútba dobálták. Emiatt a kolostor szerzetesei azóta is várják, hogy a maradványait valaki kiszedje onnan, hogy a kutat ismét szent forrásként kezelhessék.

A fentiekkel merőben ellentétes események is történtek. Horváth Mihály egyik, gátörként szolgáló, Péter keresztnévű unokatestvérét egy Radeka nevezetű szerb gátőr kimekítette a halálra szántak pincéjéből. Egyszerűen bement érte, és kiengedte.³²

„Fodor István, a felsőkaboli csendőrlaktanya parancsnokának segédje megmenekült. Stevan Novoselac Troskovac mentette meg a biztos haláltól, mégpedig úgy, hogy eldugta az ágyneműben két ágy között, a vendégszobában. Itt rejtette három napig, majd Fodor titokban Tiszakálmánfalvára ment, ott tartózkodott, később meg valószínűleg megfeledeztek róla, talán ismét Troskovacnak köszönhetően.”³³

Kabolban még sohasem volt kegyeletadási rendezvény az áldozatok emlékére. Horváth Orbán 2016 őszén a helyi temetőben fölújította apai nagyszülei síremlékét, s arra rávésette édesapja nevét is az alábbi szöveggel: „HORVÁTH MIHÁLY – MISKELA EMLÉKÉRE 1910–1945. Az 1942-es terror idején negyedmagával megmentette Alsó- és Felsőkabolt lakosait. Az 1945–45-ös terror idején a hálás falu lakóinak igyekezete ellenére sem lehetett megmenteni. A hatóság titokban megölte. Nyughelye ismeretlen.” A síremlék leszármazottai állíttatták Orbán kezdeményezésére. E szándékát előre bejelentette a helyi közigazgatási irodában. A könyvből pedig személyesen eljuttatott két-két magyar, illetve szerb nyelvű példányt az újvidéki Szerb Matica tudományos intézmény könyvtárába, valamint az újvidék Városi Könyvtárba. Ez utóbbiba kétszer is, mert – mint értesült róla – az elsőt, még a könyv megjelenésének évében kézbesített adományát, nem találják. Ugyanő a kutatásai kezdetén lefényképezte a Molnár Andor szülei sírján álló szerény fakeresztet. Akkor még el lehetett olvasni a rá vésett szöveget:

MOLNÁR JÁNOS
ÉLT 71 ÉVET
FELESÉGE
ROZÁLIA
ÉLT 65 ÉVET

E tábla alatt egy újabb keletű szöveg:

³² HORVÁTH 2011, 78.

³³ Uo.

TEMETETLEN FIUK
ANDOR
ÉLT 48 ÉVET

Ez a fejfa látható a könyve címdalán.

Időközben e tábla betűi szinte teljesen olvashatatlanokká váltak, maga a kereszt is igencsak elkorhadt. Elég ritka eset, hogy az abban az időben háborús bűnössé minősített, majd likvidált áldozatnak állított emlékmű megmaradhatott, csak a múltó idő ártott neki.

2017 áprilisában a falu lakói kezdeményezték, hogy közadakozásból mindkét áldozat lakóházára helyezzenek emléktáblát.

2.4. Tiszakálmánfalva

Galambos László dolgozta föl a helyi vérengzés történetét. Könyvének *A múlt, a jelen és a jövő szorításában* a címe, alcíme *Budiszava/Tiszakálmánfalva története (1884–2014)*³⁴ A szerző helybeli születésű, de már sok évtizede Újvidéken él. Amint az előszóban olvasható, a kötet a telepítés 130., az első világháború kitörésének 100. és a megtorlás 70. évfordulójára jelent meg. Az alcímből megérthető, ő a falu történetét írta meg, s ezen belül a meghatározó eseményt is, a megtorlást. Valójában nem volt mit megtorolni, mert 1942 elején itt sem volt razzia, de a terület visszacsatolása után elüldözték azokat a szerbeket, akik 1918 után lettek idetelepítve. Ez egyébként nemcsak itt történt így, hanem az egész visszacsatolt területen. Ha az első razzia keretében nem is volt öldöklés, néhány kivégzés azonban igen, mert gyújtogatás és robbantgatás folyt ezen a környéken is a negyvenegyes esztendő nyaratól kezdődően, de az sem a faluban, hanem a közelében. Elfogott tetteseket voltak itt is felelősségre. Helybeli szerbek értelmetlen öldöklése már azért sem folyhatott, mert a falunak akkor csak mutatóban akadt szerb nemzetiségű lakója.

Tanulmányunk e részét főleg Galambos könyvére alapozzuk, kivéve a Masa Péter kántortanító 1949-ben történt agyonverését és az 1944 őszén, közvetlenül a partizánok megérkezése után Titelre, kényszermunkára terelt helybeli férfiak esetét, ezeket saját dokumentáció alapján dolgoztam föl.

A falu a török megszállás utáni telepítések és telepedések utolsó fázisában, az 1867-es kiegyezés utáni évtizedben keletkezett a magyar kormány kezdeményezésére és annak tervei alapján. Főleg magyar, de valamennyi német család is érkezett a kijelölt üres területre. A korábbi alkalmakkor, amikor szerbeket és németeket hozatott a bécsi udvar az elnéptelenedett vidékre, a jövevények különböző kedvezményeket kaptak, esetleg segílyt is a letelepedéshez. Ezúttal a telepeseeknek szigorú gazdasági föltételeket kellett teljesíteniük, hogy birtokba vehessék a valóságos Kánaánnak lefestett szűz termőföldet. Valójában meg kellett venniük adásvételi szerződés alapján. Így juthattak hozzá a házépítésre kiszemelt saját telekhez, de még a középületekéihez is, nemkülönben a megművelésre kiszemelt termőföldhöz. Ez utóbbit pedig, mielőtt művelés alá vehették volna, előbb alkalmassá kellett tenni erre, hiszen az egész vidék nagy része ártéri erdő vagy lecsapolatlan vizes terület

³⁴ GALAMBOS L. (2014): *A múlt, a jelen és a jövő szorításában. Budiszava/Tiszakálmánfalva története (1884–2014)*. Újvidék–Budiszava, Forum.

volt. A vásárlásra ugyan járt kölcsön, de nem volt mindjárt jövedelem a törlesztésre, hiszen az erdő- és bozótirtás eltartott legalább egy évig, s az is pénzbe került, majd újabb egy évet kellett várni az első aratásra, közben maga a vetés is nagy befektetést igényelt. A nagy anyagi gondon sokak mellett leghatékonyabban a kalocsai érsek és Tisza Kálmán kormányfő segített. Az előbbi az egyház vagyonából folyósított segílyt alkalmanként főleg egyházi célokra: templom és parókia, de még iskola építésére is, amikor már-már úgy látszott, hogy a telepítési vállalkozás megbukik. A kormányfő is ilyenkor nyúlt a szinte éhező népesség hóna alá, amikor az képtelen volt fizetni a törlesztés esedékes részletét.

A telepítésnek voltak heves ellenzői is, elsősorban az egykori szerb határőrvidék addig szinte egyeduralkodóként itt élő lakói, akik féltették kivételezett státusukat, az adómentességet és az egyházi autonómiát, valamint azt a lehetőséget, hogy a budapesti magyar közigazgatás nem szólhatott bele az igen szabadon értelmezett privilégiumokba. Nevezetesen abba, hogy a sok-sok önkényeskedés, sőt rablás elkövetőit senki sem vonhatta felelősségre. A *Zastava* című, Újvidéken megjelenő szerb újság több cikkben is hevesen támadta magyar falu létrehozásának a kezdeményezését. Galambos ismertet a könyvében ilyen cikkeket. Egy 1885 áprilisában megjelent írás arról szól, hogy a falu életképtelen, a magyar kormányának „ideje lenne belátnia, hogy telepítési politikája – amelynek az a célja, hogy egy magyarlakta községet hozzon létre szerb többségű környezetben – eleve kudarcra van ítélve, és bűn felhasználni a szegény telepéseket arra, hogy magyarosítást végezzenek a művelt, iskolázott szerb lakosság körében.”³⁵

A szerző közli, hogy „Bács-Bodrog és Torontál vármegyékbe a magyar állam 1880 és 1900 között 14 ezer magyar, 2 500 német és 1 200 más nemzetiségű lakost telepített.”³⁶ Ezt követően megjegyzi: „Tény, hogy ezek a betelepítések megközelítőleg sem érik el az első és a második világháború utáni bármely szláv betelepítés nagyságát – nem is szólva az 1990 utáni, több hullámban érkező menekültekről.”³⁷

A fenti megállapításokhoz még azt is hozzá kell fűzni, hogy a titói Jugoszlávia idején államilag pénzelt telepítések mellett folyamatosan érkeztek az ország minden magyarlakta vidékére természetlenül és fejletlenül számon tartott vidékekről a jobb életkörülményeket kereső szláv lakosok. Spontán betelepedésük eltartott az 1960-as évek közepéig, amikor megnyíltak az országhatárok, és ettől kezdve már egyre inkább Európa nyugati országai felé vették az irányt az ország jobb életkörülmények után vágyó lakosai, köztük föltűnően nagy arányban a sorsukkal elégedetlen délvidéki magyarok. Mindezek a megállapítások amiatt fontosak, mert Jugoszlávia, de az önálló Szerbia és Horvátország is állandóan azzal vádolta Magyarországot, hogy milyen galád politikát folytatott az e tájon élő szláv, elsősorban szerb lakossággal szemben, többek között betelepítések révén folytatott elmagyarosítással. Részben magát az 1944–1945-ös években végzett magyartalanítást is ezzel indokolták. Az új falu kezdetektől fogva – akárcsak a többi Sajkás-vidéki helység – önálló község volt, közigazgatási jogköre azonban az ötvenes évek közepétől hirtelen, két lépésben megszűnt. Előbb Kátyal egyesítették 1955-ben, majd nyomban utána Újvidékhez csatolták. Ekkoriban hasonló központi intézkedés zajlott le az egész országban. A vidéken csak Zsablya, Titel és Újvidék maradt meg községként. A magyar többségű legkisebb önálló köz-

³⁵ GALAMBOS 2014, 37.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

igazgatási egységek, a községek így elveszítették magyar többségüket, jobb esetben csupán mérséklődött a nemzeti többségi jellegük. A szomszédos Temerin például, amely az első világháború végéig magyar többségű község volt, és csupán mintegy 20%-nyi német lakott benne, napjainkra elveszítette magyar jellegét. Az említett közigazgatási reformok idején hozzácsatoltak két tiszta szerb helységet. Az egyik volt Járek, amely a második világháború végéig szinte tiszta német volt, de az akkor onnan elmenekült, majd kiirtott németek helyére szerb telepéseket hoztak. (Borac, magyarul harcos.) A másik pedig Szőreg, amelyet az első világháború végén Temerin határából hasítottak ki, és az így kapott területen hoztak létre szintiszta szerb falut oda telepített első világháborús szerb önkéntesekkel (dobrovolyac). Ugyanekkor magában Temerinben is, a falu szélén is létrehoztak egy új, szerb kerületet a helybeli gróf apatini Fernbach családtól elkobzott földeken. A második világháború végén a temerini németeket elüldözték a faluból, és a helyükre szintén délszláv telepéseket hoztak. Végül az 1990-es években fejeződött be a magyar jelleg eltörlése. Horvátországból és Boszniából menekült szerbek számára nemzetközi segítséggel új falurészt építettek. Ettől már maga Temerin is elveszítette magyar többségét, nem csupán a község.

Visszatérve Tiszakálmánfalva történetéhez, Galambos könyvéből megállapítható, hogy Tisza Kálmán kormányfő szerepe csakugyan volt annyira jelentős a falu keletkezéstörténetében, hogy megérdemelte, hogy a községet róla nevezzék el. A lakosság is vállalta nemzettudata megtartását mind a mai napig. Ebben olyan személyek voltak segítségére, mint Gulyás Károly plébános (Kiskunhalas, 1885. – Tiszakálmánfalva, 1963.). Ő hűségesen szolgált plébánosként 1921-től 1961-ig, itt is temették el. Róla elterjedt az téves adat, hogy 1944-ben maga is áldozatul esett. Ezt írja Hetényi Varga Károly is a *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II.* című, egyébként sok hasznos adatot tartalmazó könyvében. Gulyás esetében ebből csupán annyi helytálló, hogy őt is meghurcolták, amit sztoikusán viselt.

A faluban egyébként éltek a katolikusokon kívül kisebb számban kálvinisták és evangélikusok is. Ez utóbbiak németek voltak, valószínűleg emiatt robbantották föl a templomukat 1947-ben, azt követően, hogy a németséggel az evangélikusok is eltűntek a faluból.

A katolikus templom kertjében a falu 1932-ben első világháborús emlékművet állított, amelyre fölvésték 69 első világháborús hősi halott nevét. Helyi szerbek követelésére 1947-ben ezt lerombolták, 2012-ben azonban az újvidéki községi hatóság engedélyével újra föl lehetett állítani. Az eset alighanem egyedülálló a vidék történetében.

Az 1944–1945 folyamán lezajlott vérengzéssel legelőször a *Negyvenöt nap negyvennégyben*³⁸ című tárcasorozat 74. és 75. folytatásaiban lehetett olvasni. Ezek, majd pedig a sorozatból összeállított, *A megtorlás napjai* című kötet adatait még nem sikerült egyeztetni a Galambos könyvében a 149–155. oldalakon leírtakkal. Galambos – miután közli, hogy a „fölszabadulás” után már novemberben elkezdték sorozni a helybeli fiatalokat a titói hadseregbe, és hetvennyolcan kikerültek a frontra, közülük tízen ott el is estek – ezt írja:

„Amíg a 78 budiszavai fiatal a fronton szolgálta az új rendszert, addig a katonai közigazgatás és a helyi népfelszabadító bizottság kereste azokat a budiszavai magyarokat, akik helyben vagy máshol a magyar államot szolgálták.”³⁹ A háborús bűnösökről szóló törvény értelmében ugyanis mindenki, aki „a megszállók szolgálatában állt”, háborús bűnösnek volt

³⁸ MATUSKA M. (1990. október 14. – 1991. február 27.): *Negyvenöt nap negyvennégyben*. *Magyar Szó*.

³⁹ GALAMBOS 2014, 149.

tekintendő. Galambosnak jórészt Gulyás plébános följegyzései szolgáltak biztos támpontul azzal kapcsolatban, hogy ezen az alapon vagy más okból kiket likvidáltak. Ezt fogalmazza meg: „A partizánok és más, főleg kaboli és dunagárdonyi szerb fegyveres csoportok 24 magyar embert végeztek ki vagy vertek agyon.” Egy részüket nem is a faluban, hanem a közeli Dunagárdonyban. A plébános rajtuk kívül följegyezte még hat személy nevét, akik valószínűleg szintén így estek áldozatul. Ugyancsak ártatlanul halt meg 1949-ben, de hasonló körülmények között Masa Péter, a falu tekintélyes kántortanítója. A falubelijeit szinte ugyanakkora tisztelettel vették körül, mint plébánosukat. Bevitték Zsablyára, és ott eltűnt, a sorsáról nincsen semmiféle dokumentum, soha senkit nem értesítettek arról, mi történt vele. Vele együtt az áldozatok száma tehát 31. Galambos azonban megjegyzi, hogy a magyarok száma ennél nagyobb arányban csökkent, hiszen sokan elmenekültek a terror elől és alatt, főleg Magyarországra.

Külön története volt annak az 52 tiszakálmánfalvi férfinak, akiket negyvennégy őszén Titelre tereltek kényszermunkára a város Zaj nevű városrészébe. A fölrobbantott tiszai híd roncsainak a kiszedésében és egy pontonhíd építésében kellett segédkezniük, mert a szovjet hadsereg gyorsan át akart kelni a folyón. El kellett viselniük a város katonai parancsnokának a szeszélyeit. Ez a Mrgud nevű partizán folyton halomra lövéssel fenyegette a magyarokat, időnként meg is játszotta, hogy kezdődik a mérszárlás. Végül egy Volkov nevű szovjet tábornok lépett közbe, halálosan megfenyegetve Mrgudot. Ettől kezdve emberségesebben bántak a magyar rabmunkásokkal is. A történetet röviden leírta egy dokumentumban Moldvai Károly tiszakálmánfalvi kőfaragó és katolikus kántor, akinek az édesapja, János, első világháborús katona is a rabok között volt. Tudott oroszul, mert öt évig volt hadifogoly, és gépfegyveres katonaként szolgált a forradalomban. Ő bátran a tábornok elé lépett, és elpanaszolta keserves sorsukat. Az egykor Titelen raboskodó tanúk elbeszélései alapján az e tanulmányban emlegetett Tóth László tévés újságíró dokumentumfilmet készített a történetről. Mint ebből a tanulmányból is kitetszik, ő igen sokat fáradozik azon, hogy a Sajkás-vidéken lezajlott gyásztörténetek filmen is dokumentálva legyenek, és azon, hogy a tömegsírokat megjelöljük, valamint kezdeményezte a sajkáslaki, titeli, mozsori, kaboli és a zsablyai megemlékezések megszervezését és a zsablyai katolikus templom megmentését.⁴⁰

2.5. Mozsor

Utolsóként foglalkozunk a Mozsorról szóló könyvvel, hiszen ez jelent meg legutóbb. Címe: *Mozsor magyartalanítása – A felszabadulás ürügyén (1944–1945)*.⁴¹

Minden helységben külön története van nem csupán a vérengzésnek, hanem a föltárásának, a megemlékezésnek és a kegyeleti hely, illetve a tömegsír, valamint a kínzások és a mérszárlások helyszínének megjelölésének. Mozsorban mindennek az átlagosnál is érdekfeszítőbb a története. Ami itt lezajlott a magyartalanítás idején, annak van néhány jellegzetessége. Az első, hogy a faluból a teljes magyarságot eltűntették, akárcsak a csurogiakat és a zsablyaiakat, vagyis a lakosság egy részét megölték, a megmaradtakat pedig

⁴⁰ A templomentésről készített dokumentumfilmjét 2017 tavaszán elküldte a szombathelyi filmfesztiválra.

⁴¹ MATUSKA M. (2016): *Mozsor magyartalanítása – A felszabadulás ürügyén (1944–1945)*. Budapest, Keskeny-úton Alapítvány.

a járeki haláltáborba zárták, majd amikor onnan szabadultak, akkor írásban megtiltották nekik, hogy valaha is visszatérjenek a falujukba. Ez a kihajtás azonban két dologban különbözött attól, ahogyan a másik két faluban végrehajtották. Ugyanis nem rögtön a gyilkolás után történt, hanem 1945 húsvétjának hetében, és e döntés végrehajtásáig tartott a magyar népesség zaklatása, mérsárlása. A tömeges gyilkosság viszonylag gyors lezajlása után a felső hatóságok egyre sürgették a bosszú beteljesítését, vagyis a megmaradt magyar lakosság elüldözését. A helyiek egyre állították össze a háborús bűnössé minősíthető magyar szomszédok ilyen-olyan névsorát, mintha csak úgy látták volna, hogy egyik változat sem jó. A végén a följebbvalók már a belgrádi központi intézményekkel fenyegették a helybeli vezetőket, s nagy nehezen végbement a maradék magyar lakosság elüldözése.

Az itteni eseményeknek az is jellegzetessége, ami Köves Istvánnal, a katolikus pappal történt. Ő ugyanis elmenekült a „fölszabadító” partizánok elől Jánoshalmára, a magyartalanítást végzők azonban megtudták, hol tartózkodik, utánamentek, hazavitték, majd megölték. Halálának körülményei tisztázatlanok. A volt harangozójának a lánya azt nyilatkozta, hogy elevenen megsütötték a templomban az oltár előtt fölállított tűzhelyen, mások szerint a futballpályán fölakasztották. Ismét más tanúk szerint a két változat nem mond ellent egymásnak, szerintük ugyanis félholtan más kivégzettek szekérre dobált tetemeire tették, s megindultak velük a falutól mintegy két kilométerre északnyugat, azaz Sajkásgyörgye irányában fekvő dögtemető, helyi szóhasználat szerint Lótemető, az ott létrehozott tömegsír felé. A falu szélén levő futballpályánál a pap életjelet adott, és ekkor ott fölakasztották, majd a közeli árvédelmi töltés külső oldalán elásták.

A Vajdasági Levéltárban annyiféle névsort őriznek a mozsori háborús bűnösökről, vallatásukról, a bűnösök sokféle alapon történt csoportosításáról, minősítéséről, a jórészt utólag, állami biztatásra keletkező följelentésekről, hogy nem lehet eligazodni közöttük. Különböző rébuszok szerepelnek némely „bűnös” személy neve mellett, esetenként hihetetlen számban, akár ezer jel is. A névhez beragasztva több oldalnyi szöveg is kerülhetett, leírván, hogy az illető milyen gonosztetteket követett el. Van az okmányok között olyan is, amely azt tartalmazza, kik voltak fölhatalmazva a bűnösök kihallgatására, a testület azonban olyan sok személyből állt, hogy elképzelhetetlen, hogyan végezhette a munkáját. Egyik, sok-sok gépelt oldalból álló kihallgatási jegyzőkönyvnek minősített okmányban az olvasható, hogy azt egyetlen napon állították össze, ami képtelenség, hiszen olyan nagy tömeget, mint amekkorát a jegyzőkönyvben említettek, egyetlen nap alatt a testület elé idézni is nehéz lett volna. Az elfogottak ugyanis különböző épületekben voltak bezárva, onnan előhozni, a kihallgató-ítélkező testület elé állítani, az adataikat fölvenni, a kihallgatást lebonyolítani, a vallomásokat leírni teljességgel lehetetlen. Valószínű, az az igazság minderről, amit ötven-hetven évvel a történetek után a kutató a túlélőktől hallott. E szerint mintegy tíz napon át kínvallatták a foglyokat. A falu szerb lakosságának egy része éjjelente ezzel szórakozott, ebben lelte kedvét. Tétlenkedők, unatkozók unaloműzéseként biztatgatták egymást: „Hajd` da bijemo Mađare” (Gyerünk magyarokat verni!) A rendszeres éjszakai verésekről a katolikus pap harangozójának a lánya, özvegy Majlát Ferencné (Bognár, Varga) Erzsébet is közölt részleteket a 2005-ben Tóváros (Tovariševo) faluban adott nyilatkozatában. „A partizánok megérkezése után volt otthon a vérengzés. Apánknak is, meg a bátyámnak is be kellett menniük a község házára [...] Be voltak zárva a pincébe. A szerbek meg verték őket. A bátyámat nem verték meg, hanem édesapánkat egyszer, nagyon. Csak egyszer, de akkor nagyon. Úgy, hogy meglátta egy szerb ismerősünk a bátyámat, a pince lépcsőjén

rítt. Kérdezi, hogy hun van apád, hídd ide. Azt mondja, itt van ő is a pincében, de nem tud menni, mert meg van verve.⁴² A közlés szerint a fivért hamarosan kiengedték, az édesapát azonban csak jóval később, amikor már volt jártányi ereje.

Nappal az így meggyötört foglyokat kihallgatták. A jegyzőkönyvekből, azok hangulatából úgy tűnik, a vallomástevők szinte vidáman közölték önmagukról a legszörnyűbb cselekményeket, amelyeket a magyar éra idején a szerbekkel – a jegyzőkönyvekbe foglaltak szerint – elkövettek.

A jegyzőkönyvezési módszer is különlegessége a Mozsorban lezajlott magyartalanításnak. Joggal állítható: az 1942-ben lezajlott szerbellenes razzianak voltak helybéli magyar vétkesei, bizonyítható azonban, hogy az akkor a szerbek ellen lezajlott atrocitások mindössze néhány nap alatt véget értek, és a központi magyar hatóság közbelépésére szűntek meg. Ezzel szemben az 1944–45-ben a magyarok ellen lezajlott eseményeket a jugoszláv központi hatóság szítására és irányításával vitték végbe, helyi, a likvidáltak vagyonára ácsingózó lakosok buzgó közreműködésével. A szörnyűségek akkor értek véget, amikor elfogytak a tovább zaklatható magyarok. Alig néhány maradt, olyanok például, mint Jakubec Franciska rokonsága. (Róla majd a Sajkásokról szóló részben közlünk fontos részletet.) A tetteseket nemhogy nem vonták felelősségre, hanem a genocídium megtörténtének a pusztá tényét is el kellett hallgatni egészen az országbomlás kezdetéig, amikor Milošević diktatúrája idején már az volt az államfő érdeke, hogy a korábbi diktátor nimbusza minél inkább halványodjék, esetleg törlődjön.

A hallgatási kötelezettséget az alább leírt módszerekkel oktatták a titói országban. Az ártatlanul lemészárolt Petrik Vince egyik lánya, a szerbiai Šabacon (Szabács) 1932-ben született özvegy Sósne Petrik Rozália 2015-ben Nemesmiliticsen nyilatkozva közölte, hogy apjukat a vérengzés során agyonlőtték, két fivérért pedig „önkéntesként” elvitték a Petőfi-brigád néven ismert magyar dandárba. A család maradványát a többi magyar lakossal együtt a járeki táborba zárták, onnan szabadulva ők szinte vadidegen családnál, Temerinben kaptak ideiglenesen menedéket. A katonafiúkból eközben altisztek lettek, a János nevezetűből a gárdában. Nővérük róla szó szerint az alábbiakat is közölte. „Egyszer ott megkérdezte, hogy kaphatnánk-e mi vissza valamit abból, amit Mozsorban elvettek tőlünk. Másnap leszerelték, és elhozták haza, hozzánk, még Temerinbe. Civilben.”⁴³

Az állítólagos vétek mibenlétéről szól az 1914-ben született Pusztai János esete. A királyi Jugoszlávia hadseregében szolgált, szakaszvezetői rangig jutott. Az 1941-es visszacsatoláskor pékséget nyitott a faluban. A kommunisták az UDBA révén megszarolták, hogy katonaviselt létére be kell lépnie az új állam fegyveresei közé, de ő ezt határozottan visszautasította. Emiatt két év börtönt szabtak rá.⁴⁴

A bekövetkezendő bosszúra a határban és a környéken egyre nyíltabban tevékenykedő partizánok már 1944 nyarán figyelmeztettek. A Mozsorban 1936-ban született Pásztor Ilona temerini lakos 2015-ben azt nyilatkozta, hogy a határban magasra növő kukorica között bujkáló partizánok a kukorica között termő tökökre üzenetet véstek, amelyben megtiltották a földtulajdonosoknak, hogy a kukoricát kivágják, mert a partizánok ezt véresen megbosszulják, hiszen nem lesz hol elrejtőzködniük.⁴⁵

⁴² MATUSKA 2016, 81.

⁴³ MATUSKA 2016, 87.

⁴⁴ MATUSKA 2016, 78.

⁴⁵ MATUSKA 2016, 76.

A már fentebb említett Majlátné Csorba Bélának is nyilatkozott.⁴⁶ Az elüzetésről ennyit idézünk belőle: „1945 tavaszán, húsvét harmadnapján hajtottak ki bennünket a falubú. [...] Újvidéki partizányok hajtottak ki bennünket, nem mozsoriak. Útközbe leállították a menetet, oszt megfenyegettek bennünket, hogy aki szökni próbál, azt lelövik. Nem meneküt senki.”⁴⁷ A tábori élet végéről egy fontos mondata: „Mink, mozsoriak hat hétig vótunk a táborba, sokkal rövidebb ideig, mind a csurogiak meg a zsabylaiak. Nyáron át lettünk irányítva Gajdobrára [Szépliget – M. M.]”⁴⁸

Egy, a névtelenségéhez szigorúan ragaszkodó, a kilencvenedik éve felé közeledő tanú sok hasznos részletről szolgáltatott megbízható tájékoztatást.⁴⁹ Arra a kérdésre, hogy a falu teljes magyar lakossága csakugyan vétkes-e az 1942-es razziában, ezt válaszolta: „Nem igaz! Voltak, akik közreműködtek. Vízi Julcsa néni szájából hallottam, hogy Balogh Pali kötözte meg, akiket azután a Tiszára vittek. De muszáj volt neki! Ha nem, lelövik. Kapzsik, akik az üres házakban szajréztak, azok voltak. [...] Ez genocídium volt. Érti? [Mármint a magyarirtás. – M. M.] [...] A Fejős Lukács meg volt bízva, hogy gondolja az elhagyott tanyákat. Etette a jószágot. Kivégezték.” Köves lelkésztől azt közölte, hogy egyáltalán nem volt harácsoló, kapzsi természetű, csak különc, bohém. Maga etette, legeltette a disznóit.

A tanú a vérengzés kezdetéről közölte, hogy október 22-én, „vasárnap este a töltesen hajtottak [a fegyveres partizánok – M. M.] vagy tíz embert. Még azon az estén végeztek velük. Azután mindjárt szedték össze az embereket a pincébe, és kínozták őket csúnyául. A Topár Pistának – tőlem fiatalabb volt, 1935-ben született – az apja meg az öregapja is ott volt a pincében. Vitték nekik az ételt. Azt mondja az apja, nem bírom megfogni. El van törve a kezem. Pista látta is, hogy élettelenül lógott mind a két karja. [...] A kivégzés előtti napon kidobolták, hogy szutra tye biti sztreljanje! [Holnap lesz a lelövés. – M. M.] Délután háromkor. Mehettek nézni az emberek. [...] Tudtam, hogy ezeknek összeszűkül az agyuk. Elkapta őket egy eufória. [...] Volt az áldozatok között egy bunyevác származású, Pavics nevezetű. [...] Amikor hajtották őket a tetthelyre, ez hangosan kiabálni kezdett: Éljen Horthy Miklós, Éljen Magyarország!”⁵⁰ Nem tudták másként elhallgattatni, hanem mielőtt a falhoz értek volna, útközben elsőként lelőtték.

Az 1922-ben született Gyeveki Sándor 2008-ban, a dögtemetőben lévő tömegsír első megjelölése alkalmával a helyszínen folytatott beszélgetésünk közben elmondta, hogy tudomása szerint a faluban 72 személy esett áldozatul, közöttük az édesapja, Ferenc és legfiatalabb apai nagybátyja, Péter. (Ez a szám önmagában azért fontos, mert a levéltári dokumentumok az áldozatok névsora és száma tekintetében ellentmondásosak.) A tanú közölte, hogy a faluban halomra lőtt embereket Pintér Péter agglegény hordta ki szekerén előre kiásott, igen nagy gödörbe. Munkája végeztével hetvenharmadikként őt is belelőtték. Azt is elmondta, hogy egy Sándor bácsi nevű csösz is közöttük volt, akinek az Ernő nevű fia megszökött a járeki haláltáborból, és sikerült átmennie Magyarországra, ugyanígy oda szökött a táborból Rideg János is.

Grácsik Antal szintén mozsori, 1917-beli születésű sajkáslaki lakos 2006-ban magnóra rögzített nyilatkozatában közölte, hogy a tömegsírt tizedmagával ő ásta. A Paróci kocs-

⁴⁶ MATUSKA 2016, 83–85.

⁴⁷ MATUSKA 2016, 84.

⁴⁸ MATUSKA 2016, 85.

⁴⁹ MATUSKA 2016, 95–99.

⁵⁰ MATUSKA 2016, 99.

májába voltak bezárva, onnan hajtották őket a helyszínre. Maga mérte ki lépéssel a gödör méreteit: 5×4 méter hosszú, másfél méter mély. Azért nem mélyebb, mert följött a talajvíz. Két szekéren hozták a hullákat, egyiket az édesapja, Jóska hajtotta. A tetemek tetején három személy ült, őket szintén belelöttek a gödörbe, de odahoztak még másik tízet, ők a szekerek-ről a gödörbe huzigálták a hullákat. A fejüket egymástól elfelé, a lábukat összefelé. A gödör éppen tele lett. A tömegsírba került a tanú András nevű testvérbátyja meg két nagybátyja és egy unokatestvére. Valószínűsítette, hogy Köves papot, a falusi bábaasszonyt és egy muzsikust, aki akkoriban ért haza a magyar honvédségből, nem oda és nem azon a napon temették el. Közölte még, hogy egy félkarú, papi ruhában járó-kelő szerb férfi határozta meg a kezében lévő névsorból, hogy kiket kell lelőni és kiket nem. Akinek a neve mellé karikát rajzolt, azok megmaradtak, akiké mellé keresztet, azokat kivégezték.

A tanúk között nem akadt, aki föl tudta volna idézni, mikor rombolták le a katolikus templomot, talán 1947-ben, a dokumentumok között pedig nem utalt semmi erre az eseményre.

Mgr. Bozóki Antal újvidéki ügyvéd szakvéleményezte a szerb kormány 2014. október 30-i ülésén meghozott határozatát a csurogi és a mozsori magyarok kollektív háborús bűnössé nyilvánításának hatályon kívül helyezéséről.⁵¹ Megállapítja, hogy a csurogi magyarokat kollektívan elmarasztaló határozatot a háborús bűnöket kivizsgáló vajdasági bizottság hozta meg 1945. január 22-én, a mozsoriakat pedig az azonos országos bizottság ugyanazon esztendő március 2-án marasztalta el. A zsabylaiakat valójában a csurogiakat elmarasztaló döntés analógiájára büntették, róluk nincs is határozat. A szakértő értelmezése szerint a hatályon kívül helyezés úgy van megfogalmazva, hogy rá hivatkozni nem lehet sem az áldozatok rehabilitációs eljárásában, még kevésbé a kártalanításiban.

A mozsori áldozatokról 2008. október 11-én emlékeztek meg először Lótemetőben, a nagyjából beazonosított tömegsírnál. A kezdeményező a már több helyen emlegetett Tóth László nyugalmazott tévés újságíró volt, aki ezt az első ceremóniát is, valamint az utána következő években szervezteteket is filmre vette. Segítőtársai voltak Jakubec György mozsori születésű nyugdíjas pénzügyőr és e tanulmány szerzője. Az eseményről beszámolt a Magyar Szó az október 18-i számában. Az írásban olvasható, hogy Suhajda Lajos újvidéki verbita szerzetes mondott imát az áldozatok lelki üdvéért, és megszentelte a földbe süllyesztett emléketontömböt, rajta három évszámmal: 1944, 2007 és 2008. Az első évszám természetesen a vérengzés kezdetének esztendejét jelzi, a második pedig azt, amikor a szervezők el akarták a tömböt helyezni, de az esős idő megakadályozta őket ebben, s csak a következőben tudták véghezvinni a tervet. Hat év múlva, 2014. január 8-i számában a napilap arról tudósít, hogy a korábbi megemlékezés szervezői elkerítették és fásították az emléktömb környékét. A szépen sarjadó fákat azonban 2015 őszén valakik kitépdesték, a kerítést pedig ledöntötték. A szervezők panaszra mentek Dragan Božićhoz, Titel község elnökéhez, s ő megígérte nekik, hogy karácsonyra felújítják a kerítést, s az emlékhely gondozói újra fásíthatnak a területen, neki gondja lesz az ültetvényre. A kerítésből nem lett semmi, a fásítás is elmaradt.

⁵¹ MATUSKA 2016, 129–137.

2.6. Sajkáslak

A faluról nem készült monográfia, ellenben a tömegtájékoztató eszközök révén a kutatás kezdete óta sokszor értesült a nyilvánosság arról, mi és hogyan zajlott le a faluban 1944 őszén, mint ahogyan arról is, mikor és hogyan állítottak a helybeliek emléket az áldozatoknak.

Módszeres és levéltári kutatás nem folyt, alkalmanként helybéli tanúk jelentkeztek, akik nyilatkoztak, esetleg leírták, amit fontosnak tartottak. Hat személy kiemelkedő szerepet játszott az adatközlésben. Ők Pásztor Antal 1934-ben született helybéli ezermester, Milánovics Sándor mozsori születésű, Topolyán élő vasúti munkás, ma már nyugdíjas, Kormos Jánosné Gombás Anna, 1902-ben született, özvegyasszony, aki meghalt 2004-ben. A negyedik Vargáné Erzsébet asszony. Ő, miután megözvegyült és újra férjhez ment, a második férje nevében nyilatkozott, mert nem mert nyíltan a nyilvánosság elé állni. Temerinben született 1914-ben, sajkáslaki értesüléseit néhai Sáfrány Katica, egy ottani kebelbarátnője, gyermekkori pajtása révén szerezte. Végül az ötödik az e tanulmányban többször emlegetett Jakubec György újvidéki lakos. Mozsorban született 1938-ban, ott élt a család 1951-ig, akkor elköltöztek Sajkáslakra, mert ott volt katolikus templom, és mert a család nem tudta elviselni a rájuk, magyarokra nehezedő nyomást. Ő 1963-ban a továbbtanulás mellett döntött, és Újvidékre költözött.

Az elsőként említett Pásztornak kulcsszerepe volt az adatközlésben, a tömegsír helyének meghatározásában és kétszeri megjelölésében, az áldozatok névsorának összeállításában és a helyi katolikus templomban egy, az áldozatok névsorát tartalmazó emléktábla állításában. Az első emlékkereszt állításával tanúsított magatartása miatt a titeli hatóság meg is hurcolta. 1990 őszén ugyanis, fölbuzdulván a Magyar Szó folytatásokban közölt, a magyarok irtásáról, üldözéséről szóló írásokon, teljesen egymaga bekerítette a dögtemetőben azt a részt, ahol – emlékezete alapján – meglehetősen nagy pontossággal meghatározta a tömegsír helyét, és fölállított egy kb. két méter magas fakeresztet. Néhány nap múlva ennek a híre eljutott a szerkesztőségbe. Fölkerestem, és ő részletesen nyilatkozott az általa ismert történésekről. Ezt követően jelentkezett a szerkesztőségben Milánovics Sándor, s ő is elmondta, amit tudott, de hozott magával néhány fém huzaldarabot, amelyeket néhány nappal a tömeges likvidálást követően az öreganyja szedett össze a tömegsír mellett, s amelyekkel a kivégzettek kezei voltak összedrótozva. Hat évvel később Kormos János újvidéki alkalmi ismerős megkérdezte tőlem, meghallgatnám-e a Sajkáslakon élő öreganyját, ha egyszer eljön hozzá Újvidékre. Nem sokkal később sor került rá. Varga Erzsébet is még a kutatás kezdetén közölte, amit tudott, a beszélgetés dátuma sajnos nem lett följegyezve. Végül ötödiknek ide kell sorolni a szerb nemzetiségű Prekajac Tomislavot, akit – emlékeztem szerint – Pásztor Antal említett meg nyilatkozatában, közölvén egyben titeli lakcímét, ennek alapján találtam rá hamarosan. Jakubec Györgyöt évtizedek óta ismerem, igen hamar mellém állt a kutatást és a megemlékezések szervezését segítve. A Jakubec család kivételes helyzetben volt Mozsorban, mert György édesapjának a testvére volt Jakubec Franciska, az 1942-ben megölt mozsori pravoszláv esperes háziasszonya, aki az esperessel egyidejűleg szintén áldozatul esett.

Nevezett nyilatkozók név szerint felsorolták, kiknek a likvidálására emlékeztek. A közlésük alapján már össze lehetett állítani a 31 mártír nevét tartalmazó névsort, a templomban fölvavatott táblán is ennyi név szerepel. Szinte bizonyos azonban, hogy többen estek áldo-

zatul, hiszen – mint említettük – levéltári kutatás nem folyt még, de a szórványosan szerzett értesülések sincsenek egyeztetve és összegezve. Valamennyien emlékeztek a tömeges kivégzés körülbelüli dátumára, némelyek meg is jelölték pontosan november 15-ét. Nem volt ellentmondás közlésük részleteiben. Ennek lényege, hogy a partizánok megérkezésével azonnal elkezdődött a likvidálás és a kiszemelt személyek összegyűjtése a községháza két termébe. Verték, kínozták őket napokon át. Nyilvánvaló volt, hogy tömegmészárlásra készülnek, aminek sok ellenzője lehetett, köztük az említett Prekajac Tomislav, a helyi kommunista párttitkár is. A Titelen vele folytatott beszélgetésünket az ismert szabadkai, Siflis Zoltán filmre vette. Prekajactól is tudni, hogy a tömegirtás előtt a faluban népszavazást kellett tartani, hogy a fölizgatott tömeggel megtörhessék a vérengzést ellenzők akaratát. Természetesen a fölsőbb hatalmak, köztük a Kommunista Párt szervei és az OZNA heves és erőszakos agitációval érvelt a elfogottak likvidálása mellett. Az akaratukat nem volt könnyű győzelemre juttatni.

A tömegmészárlás részleteiről is egybehangzóan nyilatkoztak.

A népszavazás után a rabokat egymáshoz drótozva kiterelték a községháza külső kerítésfala elé. Ötös csoportokban lötték le őket, így voltak összedrótozva. Utána a tetemeket szekereken kiszállították a falu szélére, a vasúti síneken túlra, a dögtemetőbe, és ott elég sekély sírba temették őket. Az összedrótozott tetemeket az odaparancsolt munkások nem tudták leszedni a rakományról, éppen a drótozás miatt. Ez már akkor is gondot okozott, amikor a friss hullákat a szekerekre kellett dobálni, amit az is nehezített, hogy a vértől csúszóssá váltak, és még egyenként is nehezen lehetett fölrakni, s részben már ekkor szétválasztották őket, a gödör szélén pedig teljesen el kellett oldozni valamennyit, mert nem sorban, hanem egymás hegyén-hátán feküdtek, nehéz volt kicibálni egyiket a másik alól. A kötözőanyagot Milánovics öreganyja⁵² mind összeszedte, amit ott a tömegsír körül megtalált.

A terület a hetvenes-nyolcvanas évekig köztulajdonban volt, parlagon maradt. Akkoriban határrendezést tartottak Vajdaságban, Titel községben is, és a sajkáslaki dögtemető területe megművelhető földként magántulajdonba került. Az új tulajdonos sem vonta művelés alá. A korábbi években ugyanis történt ilyen kísérlet, de a lovak prűszkölve-ágaskodva tiltakoztak, ha rá akarták hajtani őket. (Hasonlót közöltek bajmoki tanúk az ottani tömegsírról.) Kilencvenben Pásztor kiváltotta a területet, nehogy a gazda traktor vontatta ekével nekimenjen, és esetleg kiforgassa a maradványokat. Azóta sincs a terület művelve. A bekerítés és a keresztállítás miatt Pásztort meghurcolta a titeli községi felügyelőség, pénzbüntetést szabtak ki rá, de egészen más jogcímen: vadászfegyver szabálytalan használata miatt. Közben a titeli községi felügyelőség rendeletére a kerítést és a keresztet igen gyorsan eltakarították.

Részletek a tanúk nyilatkozataiból.⁵³

⁵² A nagyszülők általános megnevezése ezen a tájon akkoriban öreganyám, öregapám volt.

⁵³ Forrás: A Sajkáslakra vonatkozó alább következő idézetek forrása e tanulmány szerzőjének archívuma.

Pásztor Antal

Nyomban a falu „fölszabadulása” napján kivégeztek három leventeoktatót, Tóth Antalt, Sava Radosavljevet és Kalapáti Jánost. Elsőként Tóthot. A felesége tragacson tolta ki a temetőbe. (Ő tehát harmadmagával azon kivételek egyike, akik a katolikus temetőben nyugszanak.)

Bózsó Jánosról szólva közli, hogy Ternovác Mihállyal együtt elmenekültek, de nem mehetek messzire, mert megtalálták és visszavitték őket. „Én abban az időben kanász voltam, és bejártam a községházára, mert ott egy teremben volt a kanok takarmánya. Egy reggel ebben a teremben az ablakilincsen láttam fölakasztva Bózsót. [...] Térde a földre ért, nem tudom, hogyan akaszthatná föl magát így valaki, de azt mondták rá, hogy öngyilkos lett.”

A tömeges kivégzés előtt a faluban kidobolták, hogy ez mikor fog történni. „Az emberek odajöttek nézni. A kivégzendők ötösével voltak összekötözve dróttal. Össze voltak verve, ki voltak éhezve. Nagy Pista apját a Pista [későbbi – M. M.] apósa lőtte le.”

Pásztorné 2017 márciusában kiegészítésként közölte, hogy ez a tettes szintén Prekajac nevezetű személy volt, a keresztnévére már nem emlékezett. Szerb nemzetiségű, a kommunista párt tagja volt, a népszavazáson a likvidálások mellett agitált, és aláírásával a népszavazáson e mellett ki is állt. Néhány évvel később, még tartott a tömegmészárlás által kiváltott zűrzavar, amikor egy éjjel Titelről, pártülésről kerékpáron hazafelé tartva halálra gázolta az úton áthaladó síneken a vonat. A faluban elterjedt annak a híre, hogy a Varga család – ahonnan többen is áldozatul estek – rokonságának tagjai lökték a vonat elé. Valamivel később történt, hogy a lányát elvette az általa lelőtt áldozat fia.

„Živa Babić volt a kivégzőosztag parancsnoka. Odavezényelték a halálraítélteket, ötösével össze voltak kötözve, a fal felé fordította őket, és puskából rájuk lövetett. Őt kivégző az öt halálraítéltre, úgyhogy lehetett tudni, ki kit végzett ki.”

Milánovics Sándor

Leírta, amiről tudott. „1944. november 15-én a családból ki lett végezve édesapám [Károly – M. M.], mindkét nagyapám [Sándor és Zórád György – M. M.] és a rokonsághoz tartozó három sógor is: Tóth Antal, Csonka Antal és Kasza Illés.” Amíg hozzátartozóikat ő is több alkalommal láthatta, mindannyiszor tapasztalhatta, hogy véresek, kín közt tudnak csak mozogni, egyiküknek-másikuknak eltörött a végtagja. „Csak utólag tudtuk meg, hogy még szörnyűbb kínzásokon ment át. Levetkőztették tiszta meztelenre, és úgy ütötték és harapófogóval bántották az alsótestét.” Arra is emlékszik, noha még csak ötéves volt, hogy Radosavljević nevezetű volt a kisbíró, aki a kivégzést meghirdette. A házban általános jajveszékélés tört ki, ő maga is futkosott a felnőttekkel le-föl. „Ekkor egy kicsit nagykorúnak éreztem magamat én is.”

Saját szerzeményű verset is eljuttatott a Magyar Szó szerkesztőségébe, és ez meg is jelent a tárcasorozat keretében 1990. december 29-én, a 73. folytatásban:

„TE NEM EMLÉKEZHETSZ!

Te nem emlékezhetsz, drága kisöcsém, / hisz másfél éves voltál, és nem vésted csöppnyi szívedbe / ezerkilencszáznegyvennégy november tizenötödikét. / Te akkor babakocsiban gögicséltél, / és boldog voltál, kisöcsém... / Nem volt még meggyőződésed, se hited, / és szívedben sem volt megvetés a gyilkosok iránt. / Te akkor még semmiről sem tudtál. /

Csak a későbbiek során meséltük el neked / a negyvennégy őszen történt szörnyűségeket. / Te pedig hallgattad, és szívedbe zártad az ígét. / Megtanultad velünk: anyákkal, a nagyanyákkal és nenákkal a történelmi leckét. / Ezt a leckét nem mesélték el az iskolában nekünk. / Erről csak félve-titokban értesülhettünk. Bűnös apák és nagyapák utódai lettünk. / Meggyalázva, megszegyenülve éltünk... / Te még nem tudtad, / hogy számunkra akkor összedőlt a világ. / Csak később tudtad meg, hogy mi a kommunizmus és a partizán. És azt is, hogy apáinkat a kivégzés után / a dögtemetőbe vitték, és ott elásták a bestiák.”

A tanú édesapja a községi háza előtti tömegmészárlás során golyót kapott, eszméletét veszítette, de föleszmélt, fölült. A golyó ugyanis a nyakában csüngő Mária-érmén megakadt. Hálaimát rebegeve csókolgatta az érmet, a mellette álló partizánhoz szólva azt kérdezte: testvér, miért akarsz megölni? Látod, az istenanya megmentett. Erre a partizán fejbeltette.

Varga Erzsébet

„A kivégzendők között ott állt Tóth Antal helybeli földműves, a túloldalon meg, a nézők között a felesége. Antal felesége vigasztalásul odakiabált a férjének: »Ha meg kell halnod, ne sajnáld! Magyaroként halsz meg.«” Majd a tanú közölte még: „Tóth Antalt meg még egyet, Kalo János újságkihordót, ezeket rendesen eltemették a temetőben. Hogy miért tettek velük ilyen kivételt, azt ma már nem tudom megmondani.”

Kormosné

„Az emberek az egyik szobába voltak bezárva, a másikba meg vitték kihallgatni. A gangon a szerb asszonyok bottal verték őket.” Utalt arra, hogy két asszony ismerőse közölte vele, őket megerőszakolták. „A két asszony egyike nekem mondta: A belem kijön, annyira használtak.”

„Kasza István volt az egyik meg Tóth Antal a másik, akik vitték a hullákat. Kasza vitte a fiát. A gyerek még tátogott, az ő gyerekei meg a rámpánál nézték, és látták, hogy él az apjuk, az öregapjuk viszi. A temetőnél az öreg rosszul lett, összeesett, hazaküldték. [...] A meztelen tetemeteket beledobálták a gödörbe. Vagy fél méter [mély – M. M.] ha volt. Tele volt a sír. Másnap az asszonyok hordtak rájuk még földet.”

Prekajac Tomislav

„1910-ben születtem Lokon. Otthon voltam, amikor ezek a kivégzések történtek, mert internálva voltunk előbb, de október 27-ére hazaértünk. Lok már felszabadult, az emberek akkorra le voltak tartóztatva. Én akkor a pártbizottság titkára voltam. Én szerveztem a pártot. Ez a kivégzés tiszta bosszú volt. Egy csoport akarta. Megtorlásul. A razziáért [az elsőért – M. M.], amikor 53 embert kivégeztek, köztük a testvérbátyámat és a nagybátyámat is. A jég alá kerültek. Hogy ebben volt-e részük a helyi magyaroknak, azt ki tudja. Volt, akinek köze volt hozzá. Volt ott a régi Jugóban egy rendőrpáncsok, aki verte tánc után a magyar legényeket. Az ilyeneket is keresték a razzia idején. Aztán jött erre a bosz-

szú. Alakítottak egy bizottságot, és az döntötte el, kit kell letartóztatni. Összeszedtek vagy húsz magyart, és verték őket, azok könyörögtek, de hiába. Őt önkéntes jelentkezett, köztük egyik testvérbátyám, és ők képezték a kivégzőosztagot. Ez november 15-én történt. Én egyedül elleneztem, hogy így vegyünk elégtételt a korábban történetekért. Nemhogy engem leszavaztak volna, hanem azt mondták, álljak én a kivégzendők helyére. [...] A kivégzést huzavona előzte meg, aláírásokat gyűjtöttek; főleg a korábban meggyilkolt férfiak özvegyei írták alá a követelést, hogy a magyarokon meg kell bosszulni. Házról házra járt valaki, és erre névaláírásokat gyűjtött.”

Prekajacnak minden oka megvolt rá, hogy ellenezze a tömegirtást. 1941-ben ugyanis, amikor a faluba bevonultak a honvédek, őt puskacső elé állították, egy csoport magyar azonban hevesen ellenezte a lelövését, és megmentették őt.

„Živa Babić volt a kivégzőosztag parancsnoka. [Ezt a fentebb már idézett Milánovics Sándor írásban erősítette meg. – M. M.] Odavezényelték a halálraítélteket, ötösével össze voltak kötözve, a fal felé fordította őket, és puskából rájuk lövett. Őt kivégző az öt halálraítéltre, úgyhogy lehetett tudni, ki kit vэгzett ki.”

Ő is megerősítette, hogy Nagy István apját István későbbi apósa lötte le.

A sajkáslaki áldozatok mintegy negyed évszázaddal az első emlékkereszt állítása és lerombolása után, 2014. október 5-én emlékművet kaptak, ezúttal talán maradandót. Te-kintettel arra, hogy erről az eseményről mindez ideig csupán tömegtájékoztató eszközök adtak hírt, érdemes e tanulmányban röviden leírni.

Pásztor Antal valójában már 2006-ban vaskeresztet hegesztett össze, és ezt december 20-án szerény keretek között, néhány ember összefogásával ünnepélyesen fölszenteltették Ft. Franjo Lulić titeli plébánossal. Mindössze a szentelési szertartásból, valamint az Oláh Sándor nyugdíjas újvidéki zenész által trombitán előadott Händel-szerzeményből állt a műsor, és e sorok írója mondott rövid beszédet.

A hat évvel későbbi esemény már hivatalos volt. A szervezőknek sikerült megnyerniük az ügynek Milan Nastasić titeli községi elnököt, aki személyesen részt vett a sajkáslaki római katolikus templomban tartott szentmisén és gyászszerertáson, majd beszédet is mondott a mise után rendezett emléktábla-avatáson. Molnár Zoltán újvidéki színművész elszavalta Fehér Ferenc *Számonkérés* című versét. Az áldozatok névsorát tartalmazó táblát Pozsgay Imre közismert magyar közéleti személyiség leplezte le. A szentmise és az avatás egész ideje alatt a temerini cserkészcsapat tagjai díszőrséget álltak. Valószínű, hogy az 1944–45-ös magyar áldozatok emlékére szervezett gyászszerertáson e sajkáslakin képviseltette magát először a Szerb Pravoszláv Egyház főtisztelendő Aleksa Kundelić személyében. Az emléktábla állításának költségeit Pásztor Antal és Jakubec György gyűjtötte és részben fedezte is. A hat évvel korábban, a dögtemetőben állított emlékkeresztet újra megszentelte Ft. Franjo Lulić. A megemlékezés költségeinek tetemes részét a Keskenyúton Délvidéki Magyarorsáért Alapítvány fedezte. Az aznapi programban ez olvasható: „Az avatóünnepség három magánszemély kezdeményezésére és szervezésében jött létre. Az ötlet Tóth Lászlótól ered, mellé álltak Jakubec György és Matuska Márton.”

Az ünnepséget Tóth László filmen rögzítette.

3. A többi helység

Eddig hat helység eseményeit sűrítettük e tanulmányba. Mi van a többi héttel?

Hasonló vérengzések azokban is zajlottak, állítható ez annak ellenére, hogy – hangsúlyozzuk ismét – módszeres föltárás egyikkel kapcsolatban sem zajlott. Ezekről szinte véletlenszerűen kerültek elő adatok, más helységekben történt vizsgálódások során. Az ide-sorolt helységek a következők: Tündéres, Dunagárdony, Titel, Káty, Sajkásszentiván, Sajkás-györgye és Boldogasszonyfalva. Csak Titelen éltek nagyobb számban magyarok, annyian, hogy a trianoni békeszerződést követő évtizedekben is, egészen az 1970-es évekig mindig működött ott magyar tannyelvű általános iskola, és eleven magyar művelődési élet zajlott, a felekezetek közül pedig különösen élénk volt a katolikus magyarok tevékenysége. Közülük már alig maradtak, a szolgálatot a horvát nemzetiségű, főntebb emlegetett Ft. Franjo Lulić látja el, a magyar híveket is kiválóan kiszolgálja. Ő szolgál hetente vagy havonta rendszeresen Sajkáslakon és Zsablyán. Önálló plébániával Titelen kívül csupán Tiszakálmánfalva rendelkezik, a szolgálatot 2013 óta Zórád Ferenc plébános látja el. A huszadik század közepéig több helységben éltek még magyar evangélikusok és kálvinisták, a németek kiirtásával és elüldözésével azonban számuk erősen megcsappant, vagy teljesen el is tűntek. A felsorolt falvakkal történtek alapján kétségtelenül állítható, hogy a magyartalanítás során nem csupán a több ezer vagy több száz lelket számláló magyar közösségek által lakott helységekben végeztek ki magyarokat, hanem mindenütt, csak éppen kis számuk miatt alig fordított rájuk figyelmet valaki. Az alábbiakból és a mellékelt népszéki táblázatokból ez ki is derül majd.

3.1. Tündéres

Kezdjük a sort ezzel a faluval, azon oknál fogva, hogy ami ott lezajlott, az szinte mintha folytatása lenne a Sajkáslakon történeteknek. Néhai özvegy Dujmovics Antalné Korsós Éva temerini születésű asszony nyilatkozott a kilencvenes évek derekán⁵⁴ férje, Antal elvesztéséről. Elmondta, hogy a faluban éltek rendőrként szolgáló férjével és három gyermekével, a tizennégyéves Jánossal, a tizenkétéves Pállal és a hároméves Ferencsel. Az asszony már ismét gyermeket várt, a harmadik hónapban járt. A partizánok érkezése előtt Temerinbe indultak, de visszafordultak, mert férje szolgált ugyan az első razzia idején, de senkit nem bántott, sőt sok szerb barátjuk volt a faluban. Visszaútjuk során nem jutottak el a tündéresi házukig, lerángatták őket a kocsiról a falu szélén álló község háza épületénél, és a férjét oda bezárták. Néhány napon át volt fogva tartva, közben vallatták és kínozták. A feleségét arra kényszerítették, hogy bejárjon az épületbe és takarítson, így alkalma volt látni a férjét, aki össze volt verve. Többedmagával hamarosan kivégezték. Ezt követően az asszony takarítás közben a folyosóról hallhatta, hogy egyik szobában az ő sorsáról vitatkoztak szinte veszedve. Egyesek őt is mindenáron likvidálni akarták, mások azonban megvédték. Más tanúk arról beszéltek neki, hogy a község háza közelében, a községi csődörök és parádés lovak itatására szolgáló ásott kútba dobálták a tetemeket.

2016-ban a helyszíni vizsgálódásom során a helybéliek közül volt, aki emlékezett a ló-istállóra, de arról senki sem tudott, hogy kút is volt ott; az valamivel messzebb állt.

⁵⁴ Nyilatkozata olvasható: MATUSKA 1991, 235–237.

A család tragédiája ezzel nem ért véget. A családfő elvesztése után elvették a vagyont, és ők Sajkáslakon, Éva asszony mostohaanyjánál húzódtak meg. Onnan naponta munkára hajtották helyi gazdák kukoricáját törni. Amíg dolgozni volt, a középső fia elment otthonról egy faluszéli szőlőskertbe böngészni, s ott egy Tanasije Atanackov nevezetű helyi szerb hentes lelőtte. Tettét megúszta azzal, hogy kijelentette: „Azt hittem, egy kutya van ott.”

A szörnyű megpróbáltatások következtében Éva asszony 1945 elején elveszítette magzatát.

Zsúnyi József tiszakálmánfalvi, 1932-es születésű földműves az 1990-es évek elején közölte: „Tudomásom szerint Vilován 86 személy veszett el ekkor, illetve valamivel később, 1945 januárjában, mégpedig úgy, hogy őket is ki kellett volna telepíteni, de nem voltak hajlandók elhagyni a házukat, hanem szembeszálltak a határozattal. Ekkor valamennyiüket kivégezték. Ezt az adatot velem egy tanonctársam közölte, akivel Versecen együtt jártam iskolába, a neve Miroslav Igić, asztalos szakmát tanultunk. Később elköltözött a családjuk a faluból.”⁵⁵ Adatait Zsúnyi 2017 áprilisa elején újjakkal egészítette ki. Ezek szerint 1944-re elkészült a faluba telepített 200 székely család számára az új lakótelep. A benne lakók és más jövevények közül kerültek ki az áldozatok 1944 végén és 1945 elején. Zsúnyi 1951-ben, asztalosinas korában sok mesterrel, asztalossal és piktorral járt dolgozni ezekben az években át lakatlan házakba. A szennyes, feketedő ajtókat, ablakokat kellett kicserélniük és a falakat meszelni. Neki alkalma volt mások jelenléte nélkül beszélgetni egy helybéli idős házaspárral arról, mi az oka, hogy az új házakban senki sem lakik. Elmondták neki, mi történt ott a háború végén a lakókkal. „Itt pogrom volt”, onnan a sok szenny a falakon, ajtó- és ablakokon. A feketedés a száradt vértől támadt, s láthattak még emberi testrészeket is. Látszott az ablak- és ajtókereteken, hogy az utcára menekülni szándékozók nyilván ott végeztek, és folyt, fröcskölt a vérük mindenfelé. Azt is hallotta, hogy a leöldöszték tetemeit ott ásták el, ahol később, talán az 1980-as években, az új iskolát építették. Szerinte a község háza közelében csakugyan volt csődör- és bikaistálló, valamint a kanoknak ól, s az épületektől valamivel távolabb, az alacsonyabban fekvő, vizenyős réten volt számukra egy ásott kút.

Véleménye szerint ide dobálhattak be kivégzetteket is, amelyenkről Korszós Éva szolt. Dujmovics Antal és fia, Pál adatai megtalálhatók *A temerini razzia* című kötetben.⁵⁶

Az 1941-ben és az előtte, valamint az 1948-ban és utána végzett népszámlálási, illetve összeírási adatok szerint Tündéresnek soha nem volt nagy számban magyar lakossága. Nincsenek azonban megbízható adatok az e két évszám közötti időből. Ekkoriban csakugyan telepítettek a faluba magyarokat a magyar hatóságok, és befogadtak sok menekültet Szerémségből és a Bánságból. Semmilyen értesülés nincsen arról, mi lett velük. Levéltári kutatások alapján talán meg lehetne fejteni a rejtélyt.

3.2. Dunagárdony

A faluban történekről kevés adattal rendelkezünk, kutatás itt sem folyt. A legtöbbet Horváth M. Orbán Kabolról szóló könyvében olvashatunk, mert, mint jeleztük fentebb, az ő szülő-

⁵⁵ MATUSKA 1991, 248–249.

⁵⁶ ÁDÁM I. et alii (2001): *A temerini razzia*. Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága. 250–251.

falujának a legtöbb áldozatát itt végezték ki. De még jóval az ő könyvének a megjelenése előtt, 1990 végén egy névtelen levelet kaptam a szerkesztőségbe. Betű és írásjelek szerint idézem a teljes tartalmát.

„A Gardinováci gyilkosságok szemtanúja él

Pápista József Petőfi Sándor út

Három napig ott volt bezárva és az ablaka a kösig háza udvarára nézet és láta a kivégzéseket vagyis a kinzásokat és az illetők neveit is tudja. Kik azt végre hajtották. Teség meg kérdezni még a kivégzettek nevét is tudja. Kérem látogassák meg a riporterek”

Pápista nyilatkozata megjelent *A megtorlás napjaiban*.⁵⁷ Röviden a tartalma. A család a Kabol és Dunagárdony közötti tanyavilágban élt a Lotz-tanyán. A fiú a háború idején életveszélyes szolgálatokat tett a partizánoknak, átcsempesztte őket a szerémségi oldalra. Ennek ellenére, amikor birtokba vették a vidéket, őt és az édesapját, sok mással együtt, többek között tiszakálmánfalvi magyarokkal, bezárták Dunagárdonyban. (Némely tanúk szerint Tiszakálmánfalván a partizánok nem akartak nagy fölhajtást csapni a kiszemeltek likvidálásával, mert 1942-ben sok helybeli magyar sok szerbet megmentett, többek között Gulyás József plébános.) Kínózták, verték őket napokon át. Édesapja nem tudta elviselni a kínokat, fölakasztotta magát. Suttyó legényfiát pedig egy szovjet tiszt parancsára szabadon engedték. Hazafelé tartva a falu szélén újra letartóztatták. Ekkor már nem bántották, hanem magukkal vitték a székely telepések lakhelyére, hogy ott tolmácsoljon. Efféle munkát azonban nem volt alkalma végezni, mert amikor a székelyek házaihoz értek, ott nyomban elkezdődött a mészárlásuk, minden kikérdezés vagy vallatás nélkül. Eközben róla megfeledkeztek, és ő megszökött, ezúttal Tiszakálmánfalvára. Édesapját egy Keszég nevezetű emberrel, aki belehalt a sérüléseibe, a gárdonyi dögtetőben temették el. Zsúnyi József e közléshez azt a kiegészítést fűzte, hogy Tiszakálmánfalván az újvidéki szerb püspök sok magyart megmentett azzal, hogy ellenezte a vérengzést. Gulyás plébános a plébánia elé állított örökkel vigyáztatta hálából, mert az 1942-es razzia idején sok magyar sok szerbet megmentett. Szerinte a kaboli magyar áldozatok közül sokan a helyi szerb kolostoron kívül, a Dunagárdony felé eső kaputól balra, egy mélyedésben levő tömegsírba lettek eltemetve. (Jovan Cirić újvidéki szerb ortodox püspök magyar országgyűlési képviselő volt, a Felső Ház tagja. Emiatt a kommunista időben üldözötté vált. 1949-ben Hódságon töltötte a pihenőjét, és ott kegyetlenül megverték.) Pápista szólt arról is, hogy Kabolban a két falusi bíró 1942-ben megmentette a szerbeket, 1944–45-ben mégis mind a kettőjüket likvidálták. Pápista név szerint említette Gajdos Istvánt is. Pápistát végül Savo Stankov mentette meg Kabolban. Beidéztek ugyanis ismét, ezúttal az ottani községházára, ott meglátta ez a partizán, és kiengedte.

Horváth Orbán a Kabolról szóló könyvében leírja, hogy az ottani magyar áldozatok zömét Dunagárdonyba vitték, és ott a falu keleti, a Dunához közel eső, Badas nevű részen likvidálták őket. Erről szól a könyvben az alábbi idézet: „Fegyveresek sorra járták a magyar és a német házakat, és előállítottak mindenkit, akit a keresettek közül megtaláltak. Az összefogdosott embereket az alsókaboli községházára vitték. Kezüket dróttal összekötötték. Így megkötözve bezárták őket a pincébe, s ott eszeveszetten ütlegelni kezdték őket. Az első csoportot ezután – körülbelül 15-16 személyt – fogatos kocsihoz kötözve Dunagárdonyba vonszolták, az említett Badas nevű helyre. Voltak közöttük olyanok is, akiket úgy

⁵⁷ ÁDÁM et. al. 2001, 250–253.

összeverték, hogy menni sem tudtak, őket feldobálták a kocsira. A Badason agyonverték és a Dunába dobálták őket. Senkit sem lőttek le, mindenkit, akit halálra kínoztak, miután kiszenvedtek, bevitték a folyó sodráig, és ott dobták a vízbe.”⁵⁸

3.3. Tittel

A török előtti Magyarországon Tittel, a Sajkás-vidék egyik legnagyobb és legrégebb óta számontartott helység volt. Káptalani székhely, hiteleshely. Az 1970-es évekig működött itt magyar tannyelvű, Arany Jánosról elnevezett nyolcosztályos iskola. Annak ellenére, hogy 2016. március 11-éig itt sem folyt soha semmilyen föltárás, igen sok adattal rendelkezünk az itt lezajlott magyarirtásról. 2016-ban sem általános kutatás kezdődött, hanem csupán egyik tömegsír helyét sikerült valószínűsíteni, majd a megjelölésére kitűzött október 15-e előtti napon egy véletlen találkozásnak köszönhetően pontosítani, ezt követően pedig hivatalosan megjelölni.

Az első hiteles támpont arra vonatkozóan, hogy Titelten is folyt a magyarok ellen genocídium, egy Magyarokanizsán föladott, Teleki Júliának címzett levél volt. Hegedűs Júlia írta 1994. május 1-jén. Júlia akkoriban vívódott, majd eldöntötte, hogy egymaga fogja megírni Csurog gyásztörténetét, ha már a hivatásosok nem teszik. Nem volt ereje más helységekkel foglalkozni, hozzám továbbította az elkészült írást. Hegedűs Júlia saját élményei alapján fogalmaz, de mások emlékezetére is támaszkodva összeállított az áldozatokról egy névsort. A tömeges likvidálás napjaként október 22-ét, vasárnapot jelöli meg. Mint írja: „Én magam csak az eseményekre emlékszem, nevekre nemigen. Ezen a napsütötte, őszi végi vasárnapon délután behajtották a magyarokat a selyemgyárba. Csak pár faluvégi utcát hagytak ki, így a mi utcánkat is. (Így maradt életben az apám.) [Más tanúk szerint a Rétben álló házak is kimaradtak. – M. M.] A nővérem és én a begyűjtöttek közé kerültünk, mivel tejért mentünk a szomszéd utcába. Volt mit látnunk, meg is ijedtünk, de nem volt menekvés, mivel rögtön rájötték, hogy mi is magyarok vagyunk, így mennünk kellett a menettel. Mire a selyemgyárba értünk, sötét lett. Az asszonyokat és a gyerekeket az emeletre, a férfiakat a pincébe. Egész éjjel hallottuk az ütéseket és a jajgatásokat. Néha egy-két lövés is eldördült. Az első mindjárt a beérkezésünkkor, amikor is egy nőt, Lehocki J.-t [Juliannát – M. M.] lőtték agyon az udvaron – állítólag szökni próbált –, tanulságul. [Lehetséges, hogy szökni próbált, de más tanúk bizonyosan állítják, hogy Lehocki tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak. E tanúk szerint a teste három napon át hevert lelövése helyén, az út menti árokban. – M. M.]”⁵⁹ A levélíró a szörnyű félelemtől elfelejtette, hogyan került haza, csak azt tudja, hogy másnap a gyerekeket és a nőket hazaengedték. Otthon maradt nővére is rettegett, az éjszakai az ágy alatt töltötte. Ez után megjegyzi, hogy a férfiak közül csak kevesen tértek haza, likvidálták őket. Levele végén megemlíti, hogy három héttel korábban látta a szerbiai Bor rézbányájából Tittelten át terelt zsidók menetét, és átvillant az agyán, hogy rájuk is hasonló sors vár. Végül elnézést kér a szerinte kissé hosszúra sikerült levélért, majd közli az áldozatok névsorát, benne 30 névvel, köztük egy horvát nemzetiségű kereskedővel. A névsort tartalmazó lap hátoldalán megemlíti három sajkáslaki áldozat nevét – Krizsán Tamás

⁵⁸ HORVÁTH 2001, 68.

⁵⁹ Forrás: A Tittelre vonatkozó nem jelölt idézetek forrása e tanulmány szerzőjének archívuma.

hetvenéves földművesét és két fiát, Andrásét (48 éves) és Jánosét (38), valójában anyai nagyapját és két nagybátyját. Némely áldozat neve mellett olvasható az életkora, esetleg a foglalkozása. A névsorban nem szerepel az alábbiakban megjelölt Szmieskó és Podusel testvérpár, hajótulajdonosok neve, noha a levél írója, Szmieskó Iván László róluk megemlíti, hogy odavesztek. Mindezt Hegedűs Júlia két, szinte teljesen azonos példányban küldte el, de egyik a másiknak nem kopírozott mása. A névsort megmutattam több titeli alkalmi ismerősnek, közülük sokan kiegészítették a személyi vagy más adatokat, a névsoron azonban közülük senki sem változtatott.

A Tiszakálmánfalvával foglalkozó résznél említettük, hogy onnan sokakat Titelre hajtottak a Tiszából kiszedni a fölrobbantott híd maradványait és az aknákat. Az odahajtottak közül sokan nem tértek haza. Sok titeli magyar annak köszönheti megmaradását, aminek az oda kényszerített tiszakálmánfalvaiak zöme is: kellett a munkaerő. Sürgősen alkalmi hivatást kellett verni a Tiszán, hogy a szovjet hadsereg egységei minél előbb átkelhessenek rajta.

A következő tanú, a már említett Szmieskó I. László is magától fogalmazta meg és el is hozta újvidéki lakásunkba az általa leírtakat. Sajnos ennek a napját nem jegyeztem föl. Ő valójában azt írta le részletesen, hogy a királyi Jugoszlávia idején az ő családjuk egyharmad részben társtulajdonosa volt a Drim nevű teherszállító hajónak. A második harmadrész a Podusel testvéreké volt, a harmadik pedig Milutin Stamenković helybeli szerb vállalkozóé. Ez utóbbi 1941 után Belgrádba menekült, a másik két társtulajdonos azonban minden évben megosztotta vele az ekkor Délnek nevezett hajó hozta hasznot. A partizánok megérkezésével azonban e harmadik társ visszatért Titelre, és kivégeztette két magyar társtulajdonosát. Rákász György, a majd alább idézendő újabb tanú már beiktatja őket az áldozatok névsorába.

Szmieskó foglalkozik nem csupán Titel, hanem bánági helységek áldozataival is: nagybecskereki (Zrenjanin), törökbecsei (Novi Bečej), óléci (Stari Lec) és zichyfalvai (Planđište) lakosokkal. 1944 októbere végén Nagybecskereken véletlenül tanúja volt egy, a város központjában végrehajtott kivégzésnek. Őt férfit lőtték le, köztük egy magyart.

Rákász György 2002. május 15-én keresett föl újvidéki házukban. Valójában tollba mondta nyilatkozatát. 1927-ben született Titelén. Paksi illetőségű édesapja még az első világháború előtt került oda hajósként, de 1918 után sem ő, sem a Titelén született gyermekei nem vették föl a jugoszláv állampolgárságot. Neki mint hajósnak nem volt rá szüksége. A két gyereket – a nyilatkozót és a másfél évvel fiatalabb kisöccsét – 1934-ben, azt követően, hogy Marseille-ben lelőtték Sándor jugoszláv királyt, azonnali hatállyal kitoloncolták. A nyilatkozó nem tett említést arról, hol volt az édesanyjuk, de nem volt velük. Föltehetőleg neki nem volt állampolgársági gondja. Az emlékező ugyanis megemlítette, hogy anyai nagyszülei Szenttamáson éltek, az anyjuk tehát ott születhetett, volt jugoszláv állampolgársága. A kitoloncolt gyerekek 1936-ban visszatérhettek Titelre, apjuk hamarosan házat vett ott. 1944 nyarán cserkészként Baján táborozott, szeptemberben ért haza. Egy ideig a község házában dolgozott, s átélte a magyar hatóságok kivonulását és a partizánok érkezését a bánági oldalról, a Tiszán át csónakokon, alkalmi vízi járműveken. Láttá, hogy a partizánok házról házra járva szedik össze a magyarokat és a németeket, egy Mara nevű szlovák lány délután bevezetett hozzájuk egy kétszemélyes fegyveres különítményt. Ezek egyike ordibált rá, hogy éltesse Horthyt, amire ő nem volt hajlandó. Ekkor a partizán torkig a szájába dugta a puskája csövét. Nem volt rajta célzógömb, a célzószöggel alaposan fölsértette a garatját és a szápadlását. A selyemgyárba kísérték harmadmagával, útközben puskatussal vagy a csövel folyton ütögették őket. Sem az őt kísérőket, sem az épületben

látott más fegyvereseket nem ismerte, véleménye szerint nem helybeli szerbek voltak, de akik kínozták, majd kivégezték az embereket, azok titeliek voltak. A selyemgyárban látta a kínzásokat és az emberek válogatását és elhajtását. Elszedték a nadrágszíjat, cipőfüzőt és hasonlókat, mondván, arra már nem lesz szükségük. Éjjelente mintegy húszpercenként bejött közénk néhány fegyveres, a raboknak vigyázzállásba kellett merevedniük, vasutas lámpával az arcukba világítva tetszés szerint kiválasztottak négy foglyot, és vitték magukkal, állítólag kihallgatásra. Akik visszajöttek, azoktól megtudták, hogy valójában verni vitték őket. Ha volt közöttük német, akkor a németet a magyarral verették, és fordítva. Ha az öreik nem voltak megelégedve a veréssel, akkor össze kellett kapaszkodniuk és lehajolni, az örök meg hátulról ütötték-verték őket, ahogyan csak tudták. Elsőként Cint Ferencet vitték ki, őt hamarosan lelőtték. Egy Romoda nevezetű idős bácsit és egy Berta nevezetűt annyira megvertek, hogy miután belökték őket a többiek közé, nem tudtak fölállni. Egy Varnyú nevezetű pedig reggelre meghalt. A Kalapáti nevezetű későbbi apósát puskacsővel hátulról úgy megütötték, hogy a tarkójánál fölhasadt és fölgűrődött a feje bőre. Két Fucser nevezetűt, apát és fiát kivégezték. Később azt hallotta, hogy a sintérgödörnél utolsóként a Bicska Pista bácsi néven ismert embert lötték le, előtte azonban a korábban kivégzetteket vele taszigáltatták a gödörbe. A nyilatkozó három nap múlva szabadult, nem tudja, minek köszönhetően. Bejött a selyemgyár nagy termébe egy szerb ismerőse, Stevo Čenčan, csak annyit kérdezett: Te ki vagy? Majd közölte, hogy kiengedi. Kiment, s nemsokára jött egy papírral a kezében, hogy mehet. Egy darabig el is kísérte, nehogy valaki bántsa, aztán továbbküldte: „Innen már mehetsz egyedül is.”

Elmondta, hol van a tömegsír. A későbbiek során meg lehetett állapítani, hogy meglehetősen pontosan emlékezett. Azt is közölte, hogy nagy döngkút is volt ott, abba is dobáltak tetemeiket.

A tanú átnézte, kiegészítette a 7 Nap című szabadkai hetilapban közölt cikkből ismert névsort, és pontosította az adatokat, majd átadta nekem.

2016. március 11-én fölkeresett két fiatal zentai kutató, arra kértek, segítsék nekik a földrajzi koordináták által behatárolni a tömegsír helyét Sajkáslakon, Tündéresen, Morszorban és Titelen. Ez utóbbit kivül a többiét személyesen tudtam már, itt azonban Lakatos József nyolcvanéves helybeli lakos volt segítségünkre. A helyszínre vezetett bennünket, de eléggé bizonytalanul határozta meg a helyet. A pontosításra október 14-én került sor. Készültünk az első, 15-ére tervezett megemlékezésre, és már vittük a helyszínre a fölállítandó jeleket. A magaspartra egy emlék fakeresztet, és 6-8 méterrel alatta, a pandalyon egy betontömböt. Szamaras kocsiján arra haladt éppen a közelben lakó Kálmán Györgye. Magyarinak, szerbnek és cigánynak mondta magát. Firtatta, mit keresünk azon a kevesek által látogatott helyen, s válaszukra, hogy a tömegsírt akarjuk megjelölni, megmutatta, hogy az vagy 150 méterrel távolabb van, a magas part peremén a fával benőtt, megműveletlen területen.

A megemlékezés szervezését a már többször emlegetett Tóth László kezdeményezte, s vele, valamint a szintén emlegetett Jakubec Györggyel együtt fölkerestük Dragan Božić urat, Titel község elnökét. Közöltük vele, hogy 15-én meg akarjuk jelölni a tömegsír helyét, s az ünnepségre meg is hívtuk. Ő ezt tudomásul vette, s úgy beszélt, hogy ott is lesz személyesen. Végül azonban a községet nem képviselte hivatalos személy. Ott volt azonban az emlegetett Ft. Franjo Lulić plébános, kérésére a kereszt és a betontömb fölszentelését Ft. Zorád Ferenc tiszakálmánfalvai plébános társa végezte el. A szabadkai főkonzulátus

részéről jelen volt és beszédet tartott dr. Plank Zoltán konzul. Tóth László filmen rögzítette az eseményt.

3.4. Kátya

Kátyáról azt tartja a közvélemény, hogy a partizánok itt nem csaptak vérengzést, amiből anyyi igaz, hogy nem végeztek ki nagy tömeget, hanem csak néhány személyt. Ez is bizonyosság arra, hogy mindenütt voltak áldozatok. Bognár József szabadkai lakos 1998. január 19-én levelet juttatott el hozzám. A leírtakat részben édesanyjával folytatott beszélgetéseiből, részben saját emlékei felidézéséből állította össze. A vérengzések idején odaveszett édesapjáról mindig azt híresztelte – félelmében elhallgatva a valóságot –, hogy 1944 nyarán behívót kapott, bevonult a magyar honvédségbe, és soha nem jött vissza. A valóság azonban más volt. Újvidéken éltek, apjának ott volt asztalosműhelye. 1944 nyarán a bombázások miatt kiköltözködtek Kátyra. A partizánok ott már október 10-én megjelentek. Édesapját és őt, noha csak 11 éves volt, robotolni hajtották, a szerb gazdák kukoricáját törni. Október 30-án, egy esős nap végén fáradtan lefeküdtek este elég korán. Kilenc óra tájban két fegyveres partizán jött hozzájuk, az édesapját keresték. Bekísérték a községházára. Másnap reggel a helyi kanász felesége beállított hozzájuk, és elmondta, hogy előző nap őt is beidéztek a községházára. Ott tudta meg, hogy a nem Kátyon született helybeli magyarokat idézték be, kitoloncolásukra készülve. Szerinte akkor este hét személyt idéztek be. Ezek: Bognár János, a levélíró édesapja, Buda Ferenc tollkereskedő (Más helyen a levélíró szélmalomtulajdonosnak írja), Lezbár Márton 23-24 éves földműves, egy fiú- és egy leánygyermek apja. Később a Petőfi-brigádba került. Volt még egy borbélymester, nős, üzlete volt a faluban, a nevére nem emlékszik, valamint Úri István helyi albíró és még két másik, akikről semmire sem emlékszik. Tizenegy óra felé az asszonyt hazaküldték, mondván, hogy nincs idejük vele foglalkozni. Másnap paprikást főzött, hogy vigye a bezártaknak, de akkorra megérkezett hozzá Lezbárné, és közölte, hogy egy kivételével az embereket két fegyveres kíséretében egy kétlovas kocsin elvitték Újvidékre. Úrit hazaengedték, mert beteg volt. Valójában Úritól tudták meg, hogy Kátyon kihallgatták őket, Úrit hatodikként, Bognárt pedig utolsóként. A kocsis este hazaért, s nyomban elment Budáékhoz, hogy elmondja, amit tud. A levélíró nem jelzi, hogy a kocsis szerb volt-e, ellenben megjegyzi, hogy 1941-ben, a honvédség bevonulásakor a száz helybéli között volt, akiket ki akartak végezni, Buda azonban erélyesen föllépett a védelmükben, és mindannyian megmenekültek. A kocsis közlése szerint Újvidék felé haladván útközben találkoztak Buda nagybátyjával, építésszel, aki engedélyt kapott Újvidéken, hogy Kátyra utazzon. A kocsin lévő embereket előbb a börze épületébe vitették, onnan pedig a folyamórség kaszárnyájába. A kutatások alapján állítható, hogy Újvidéken itt zajlott le a legtömegesebb gyilkolás. A levélíró édesanyja sokat kutat, hova lett a férje. Ebben segítségére volt Buda József újvidéki református lelkész, aki maga is a folyamórségen volt befogva, de tőle lényegében csupán annyit tudott meg, hogy két nagy csoportban több száz embert átvittek a Duna túloldalára. Az elsőben hatszázan voltak, a második létszámáról nem esett említés, de Buda szerint ebben lehettek a kátyiak. A családfő nélkül maradt Bognárné 1945. május 7-én engedélyt kapott, hogy fiával Kúlára költözködjön, és viheti magával ingó vagyonát.

Visszatérve a partizánok megérkezése idején történetekre, a levélíró az alábbi írja: „Egy-két napra a partizánok bejövetele után, azaz 1944. október 11-én vagy 12-én egy partizán az utcán találkozott Beles Jóskával. (A Beles, nem tudom, vezető- vagy csúfnév-e.) »Joška! Ti si još živ?« [Te még élsz? – M. M.] Lekapta a válláról a fegyvert, és a helyszínen lelőtte.”⁶⁰

A levél írójának édesanyja 1998-ban még élt, rendületlenül bízva férje visszatértében.

A *temerini razzia* című könyvnek abban a részében, amelyben a temerini születésű, de ismeretlen helyen nyugvó áldozatokat sorolják föl, a 255. és 256. oldalakon az alábbi olvasható:

„171. Mészáros Mihály.

1905. 4. 13. Temerin. Apja: Mihály, anyja Vida Verona. Nős, felesége: Salamon Teréz, majd Barna Mária (született 1906-ban), gyermekei száma: öt, az első házasságából 3, a másodikból 2. Foglalkozása: napszámos. Lakhelye: Temető sor (ma: Rákóczi utca.)

1942-ben mint nagycsaládos Kátyon kapott földet és házhelyet. Egy házban lakott a szintén temerini születésű Morvai Ferenc kátyi bíróval. 1944 őszén a partizánok minden magyar férfit behívtak a község házára, de sem Mészárost, sem Morvait nem engedték ki többé. Nem sokkal később Morvai Ferenc lánya, akinek a férjét is benn tartották, és aki Mészároséknak is rokona volt, a partizán hatóságoknál próbált érdeklődni utánuk, de válaszképpen annyira összeverték, hogy négykézláb mászott haza. Mészárost és Morvait Káty és Tiszakálmánfalva között egy kútba lökték. Egy későbbi napon kidoboltatták, hogy az eltűnt kátyiak hozzátartozói jelenjenek meg a község házában. Miután ez megtörtént, az asszonyokból és gyerekekből álló csoportot megindították a Duna felé, ami azt sejtette, hogy ki akarják őket végezni. De orosz katonákkal találtak, akiket egy katonaruhás orosz nő vezetett. Miután hevesen érdeklődni kezdett, hogy kik az asszonyok és a gyerekek, a kérdésére a partizánok azt felelték, hogy fasiszták. Az oroszok ennek nem adtak hitelt, és visszafordították a menetet. Mire a faluba értek, a magyar házak már ki voltak fosztva. Erre a sorsra jutott Mészáros Mihály családja is, kénytelenek voltak visszaköltözni Temerinbe, anyai nagyapjuk házába.”⁶¹

A temerini könyvben a 172. sorszámú tanúról az alábbi olvasható: „172. Morvai Ferenc. Életrajzi adatait nem ismerjük. 1942-ben Kátyon volt bíró. A nála lakó, szintén temerini születésű Mészáros Mihállyal együtt ölték meg. Lásd ott.”

3.5. Sajkásszentiván

Saját adatgyűjtésemben az alábbi följegyzést őrzöm: „Mészáros⁶² szerint 16 személyt végeztek ki. A hatvanas évek elején a tartományi pártbizottság levéltárában látta az erről szóló jelentést, amely a neveket nem sorolta föl. Az okmányt öt személy hitelesítette, hárman a nevük aláírásával, ketten pedig kereszttel.”

Mészárossal ilyen dolgokat gyakran megvitattunk, és az adatainkat kicserélgettük. Különösen a halála előtti időben, amikor sok olyan dokumentumot átadott, amelyeket még

⁶⁰ Forrás: A Kátyra vonatkozó nem jelölt idézetek forrása e tanulmány szerzőjének archívuma.

⁶¹ ÁDÁM et al. 2011, 255–256

⁶² Dr. Mészáros Sándorról van szó, ő szintén foglalkozik az ügygel. MÉSZÁROS S. (1995): *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945; I. Bácska*. Budapest, HSA. 128–129.

akkor szerzett meg fénymásolatban, amikor csak egészen kivételes alkalmakkor lehetett hozzájuk jutni, különösen ritkán adódott alkalom másolni is. Föltételezem, hogy a föntieket előszóban közölhette velem.

3.6. Sajkásgyörgye

Szinte egyetlen forrásra támaszkodhatok, a Temerinben 1928-ban született Szügyi Ferenc nyilatkozataira. A kilencvenes évek elején mint régi temerini ismerőssel közölte velem, hogy az ő édesapja és nevelőanyja áldozatul estek Sajkásgyörgyén. Kérésemre 1994 elején leírta, amire emlékezett, és május 29-én átadta. Ennek alapján állítottam össze az alábbi összefoglalót.

A Szügy család a királyi Jugoszlávia idején költözött a többnyire ruszin, kevésbé szerb lakosú faluba, szerinte mintegy tizenöt magyar család élt ott összesen. Apja kocsmát tartott. Emlékezete szerint a magyar honvédek bejövetelekor a faluban nem ért senkit bántódás, de valamivel később, talán májusban vagy júniusban kitelepítették onnan azokat a szerb családokat, amelyeket a királyi Jugoszlávia hatóságai, első világháborús önkéntes szerb katonákat, érdemeik jutalmaként a faluba telepítettek, földet és házakat osztva ki nekik. Tudomása szerint átvitték őket a Dunán. Erre azért emlékszik, mert a magyar hatóságok fölkinálták az apjának, hogy arasson le, amennyit gondolt, a már zsendülni kezdő búzából a kitelepítettek földjén. Apja ezt nem fogadta el, így érvelt az ajánlatot tevő katonatisztnek: „Maguk, katonák majd elmennek, de mi lesz akkor velünk, akik itt maradunk.” Mire a tiszt azt válaszolta: „Ha mi innen elmegyünk, akkor magukra, magyarokra nem jó sors vár.” Emlékezete szerint akkor nyáron nem történt semmi különös, hanem amikor már olyan nagyra megnőtt a határban a kukorica, hogy a terroristák el tudtak benne bújni, és elkezdődött a gyújtogatás és robbantgatás, rálöttek a magyar katonákra, néhányszor el is tűntek csendőrök, katonák, akkor ennek következtében 1942 januárjában a magyar hatóság elrendelte ellenük a hajtóvadászatot, a razziát. Úgy fogalmaz, hogy a magyarok nem hirdettek hamis jelszavakat testvériségről, mint 1944-ben Tito kommunistái, akik ennek ellenére likvidálták az édesapját és a nevelőanyját. Tudomása szerint a helyi döggútba dobták őket, más ártatlan magyarokkal együtt. Többek között ezt írja: „Egy alkalommal elmeséltem a sorsomat egy szerb ismerősömnek, mondván neki: akármilyen hatalom volna a kezemben, nem állnék bosszút senki fián, sem a családján, mert az már úgysem él, aki apámat kivégezte. Ez a szerb ismerősöm a szemembe nézett, és azt mondja nekem: »Megértem, Ferenc, hogy apádat kivégezték a partizánok, mert magyar volt, rá lehetett fogni, hogy ellenség, de az én apám szerb volt, mégis kivégezték. Azért, mert kulák volt.« Azt mondta még nekem, »nem azért jöttem Szerbiából Temerinbe, mert Temerin szebb, hanem állandóan kigúnyoltak, hogy a kuláknak a fia vagyok, és ez nehezemre esett.«”

Írásához mellékelte egy külön lapot, felsorolva rajta azokat, akikről tudja, hogy akkoriban likvidálták őket: (1) Édesapja, Szügyi Ferenc, 1903-ban született Temerinben. Kocsmáros, de akkoriban a Futura cégnél fuvarozó is volt. (2) Nevelőanyja, [Szügyiiné] Kabács Erzsébet (1909, Temerin.) (3) Szügyi István, édesapja bátyja (Temerin, 1901). Honvédként szolgált, fogságba esett, néhány év múlva onnan megszökött egy falubeli társával, az Sajkásgyörgyére ment, ő pedig Temerinbe. A társa otthon emlegette, hogy ő Szügyiivel érkezett, s már másnap Temerinben termettek érte, bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték,

talán 1948-ban. (4) Krizsán Ferenc, rendőrként szolgált Sajkásgyörgyén. Agyonütötték a partizánok érkezése előtti napokban. A testvére a fatelepen dolgozott, a nevére nem emlékszik. Két fia maradt. (5) Bodor Pál téglagyáros. A feleségét és a gyerekeit nem bántották. Két Ternovác, (6) apa és (7) fia. (8) Koszorús Mátyás. A tanú jól ismerte, mert megvette tőlük a szélmalmost. Szombatista volt, arról volt közismert, hogy nem politizált. (9) Egy Pisztruj nevezetű, román nemzetiségű kéményseprő, a tanú keresztapja.

A leírtakat a tanú Temerinben adta a kezembe. A helyszínen elolvastam, és ennek alapján beszédbe elegyedtünk, erről eléggé összefüggéstelen följegyzést vázoltam föl.

„Amikor a rendőrt agyonütötték, a szüleimben megingott a bizalom. Egy éjjel föl-pakoltunk kocsira, és eljöttünk Temerinbe. Néhány napra rá, hogy ideértünk egy magyar hadnagy, budapesti mérnök, a sajkásgyörgyei ONCSA-telep építésének vezetője eljött Szegedről Temerinbe. (A telep a Sajkásszentiván felé vezető úton bal oldalt volt.) Fölajánlotta, hogy elvisz bennünket Magyarországra. Apám nemet mondott. Körülbelül két hetet voltunk Temerinben, a mostoha öreganyámnál tartózkodtunk. Temerinben még nem voltak partizánok. Majd csak ezt követően két hét múlva jöttek. Én éppen a szomszédban voltam, amikor valaki szól, hogy: »Gyüttek apádé!« A gyurgyevóiak, lovas kocsin. Engem nem engedtek ki. Fölmentem a padlásra, és onnan néztem: Föltessékelték a kocsira. [Visszavitték Gyurgyevóra. – M. M.] Az Elek nagybátyám mesélte, hogy az iskolában voltak bezárva. Éltek apám révén rokonaim Újvidéken, apám testvére meg a két fia. A nagybátyám neve István, kéménysöprős volt. Honvédként szolgált, de szerencsésen hazatért, és folytatta a szakmát. Szeretett spriccerezni. Volt az újvidéki Templomudvarban egy kiskocsmá, ott figyelte föl egy idősebb cimborájának a dicsekvésére. »Mnoge sam pobio, ali nikog tako slatko kao Sidija, krčmara. Opalio sam prvo jedan metak na jednu stranu, pa na drugu, i tek onda u njega« (Sokakat leltem, de egyik sem esett olyan édesen, mint a Szügyi, a kocsmáros. Előbb egyik oldala felé engedtem egy golyót, aztán a másikra, és csak azután beléje.) Búcsúzás-kor a nagybátyám azt mondta neki:

»Ja ti neću pružiti ruku. (Én veled nem fogok kezecskézni.)

Zašto? (Miért?)

Ja sam brat onoga o kome pričaš. (Én a testvére vagyok annak, akiről mesélsz.)«

Ez a hatvanas években történt.

A [Gyurgyevón befogott – M. M.] nagybácsimat kiengedték. Nekem itt Temerinben mesélte, hogy a szüleimmal együtt végeztek, és a dögtemetőben vannak eltemetve. A húgomtól tudom, az hol van. A faluból Zsablya felé haladva bal oldalon mintegy 500–600 méter, egy Klimó nevű asszonynak a kertje vége közelében.”

Utólag, már búcsúzás-kor közölt még néhány adatot. Az áldozatok között van egy (10) Kiss nevezetű gabonakereskedő, a Futura vezetője, (11) Horváth Gábor jegyző és két Pásztor nevezetű községi hivatalnok, (12) apa és (13) fia.

Szügyi szólt mellékesen arról is, hogy a falu többségét alkotó ruszin népesség közül is sokan elvesztek, ezt a kilencvenes években megerősítette Roman Miz esperes, Újvidéken szolgáló görögkatolikus atya. Vele úgy kerültem kapcsolatba, hogy ő kezdettől fogva eljárt az Újvidéken, az ottani áldozatok emlékére szervezett megemlékezésekre, részt vett az áldozatok lelki üdvéért mondott imában. Egy alkalommal csupán említést tett az ott

szolgáló lelkésztestvére kegyetlen megkínzásáról. Nem sokkal később ezt le is írta, és kiadta egyházuk füzetében.⁶³

A történet lényege egészen röviden: A faluban 1936-tól Böszörményi Mihály szolgált görögkatolikus plébánosként. (Kucorán született 1891-ben, pappá szentelték 1914-ben. A magyaros név a ruszinok között nem ritkaság.) A faluban a helyi szerbek és ruszinok között igen feszült volt a hangulat, mert utóbbiak nem jutottak földhöz az 1918-as rezsimváltás után, szemben a betelepített szerb lakosokkal. A viszony annyira elmérgesedett, hogy 1941-ben a ruszinok is fölszabadítókként fogadták a magyar honvédeket. A partizánok megérkezésekor ennek súlyos következményei lettek, különösen a lelkészre nézve. Roman Miz atya leírása szerint zaklatták, kínozták, majd a helyi kovácsműhelyben szabályosan megpatkolták. Élete végéig viselte a következményeit, csak kisegítő lelkésszel tudta ellátni a feladatait 1959-ben bekövetkezett haláláig.

3.7. Boldogasszonyfalva

Szintén azok közé a falvak közé tartozik, amelyeknek az eseményeivel soha senki nyilvánosan nem foglalkozott, de semmiféle kutatás sem folyt a feltárásukra, noha lenne mit kikutatni. Alkalmi levélíróktól tudom magam is azt, aminek alapján fogalmat lehet alkotni a történetekről.

Az első levélíró Jánosi Andrásné Kordé Borbála (Temerin, 1919) asszony. Valamikor a kilencvenes évek elején Teleki Júlia közvetítésével kaptam meg a levelét, keltezés nincs rajta. Közli, hogy 1941-ben ment férjhez a szintén temerini születésű Tóth Sándorhoz (1916), aki Boldogasszonyfalván szolgált. (Más forrásból tudtam meg, hogy rendőr volt.) Két kislányuk született (1942-ben és 1944-ben). A partizánok érkezése előtt otthagyták a falut, s visszamentek Temerinbe. (Szóbeli értesüléseim szerint akkoriban a partizánok egy éjjel megtámadták a rendőrőrsöt, és néhány rendőr életét veszítette.) Mindössze három napot voltak Temerinben, amikor Boldogasszonyfalváról partizánok érkeztek hozzájuk, és a férjét elvitték. Az asszony egy hétre rá értesült, hogy a férje már nem él. Minden vagyonuk elveszett. Közli, hogy négy boldogasszonyfalvai sógorasszonya szintén hasonló módon veszítette el a férjét. A nevükre hiányosan emlékszik. Az egyiknek Szilák Franciska volt a neve, a másiké Magócs, a harmadiké Szigeti Lászlóné Rozália. A negyediké Patarica Il-lésné. Majd említi egy ötödiket is: Péter Sándorné Máriát. (*A temerini razzia* című könyvben Péter Sándor a 178. sorszám alatt említett áldozat.) Az asszony négy év múlva házasodott össze Jánosi Andrásal (Temerin, 1906), egy fiúgyermekük született, azt fölnevelték, de ő 1977-ben újra megözvegyült. Tudomása szerint a faluban tíz személyt gyilkoltak meg. Név szerint említi a következőket: Nagy Józsefet (Temerini névsor, 175.), Fárzás Józsefet (Temerini névsor, 160.) és Tóth Istvánt. Megemlíti még, hogy két személy öngyilkos lett, mert nem tudta elviselni a kínzást. Egyikük kútba ugrott, a másikuk fölakasztotta magát.

Egyik előbb megkísérelte cseréppel elvágni a kezén az ereit.

⁶³ *Священіки Осецького Вікаріята, I.* (1993). Нови Сад, Грекокатолічка Парохія СВ. Петра и Павла. 35–36. [Svujascseniki Oszeckogo Vikarijata, I (1993) Novi Szad Gerkokatolicka Parohija SZV. Petra i Pavla. 35-36.]

A másik forrás Fárbás Béla temerini születésű szabadkai lakos. Ő 1999-ben a címeme-
re küldött levelében azt írta, szerinte tizenhárom személyt öltek meg, közülük tizenegyet
megnevezett: 1. Fárbás József, az édesapja (47 éves), 2. Katatics Vendel (45), 3. Szilák An-
tal (25), (Temerini névsor, 183.) 4. Nagy András (Temerini névsor, 60.), 5. Tóth István (T.
névsor 55), 6. Bálint István (60), 7. Zsúnyi Mátyás (46), 8. Petró Illés (40), 9. Péter Sándor
(28), 10. Tóth Sándor (30), 11. Juhász József (40).

Ismeretlen személy közölte, hogy az alábbiak is elvesztek: 12. Isaszegi Mátyás, 13. Szi-
lák Antal. Azt is közölte, hogy a vérengzés már le volt állítva, ezért Kátyról jöttek fegyveres
valakik, és Újvidékre vittek likvidálandókat, a vágóhid közelében ölték meg és a Dunába
dobták őket. Özvegy Tóth Sándorné veterniki lakos megnevezett még egy áldozatot: 14.
Nagy József (T. névsor175).

Többen említették, hogy szerb nemzetiségű, a leventékkel dolgozó áldozat is volt, de
senki sem közölt szerb nevet.

1. táblázat

Szerbia részleges népszámlálási adatai a 2011-es és a 2002-es összeírás szerint

Nemzetiség*	2011	2002	Növekedés/ csökkenés
Délszláv népek			
szerb	5 988 150	6 212 838	- 224 688
bosnyák	145 278	136 087	+9 191
bunjevác	16 706	20 012	- 3 306
jugoszláv	23 303	80 721	-57 418
macedón	22 755	25 847	-3 092
muzulmán	22 301	19 503	+2 798
szlovén	4 033	5 104	-1 071
horvát	57 900	70 602	-12 702
montenegrói	38 527	69 049	-30 527
sokác	607	717	-110
Összes délszláv	6 319 560	6 640 480	-320 920
Némely nem délszláv népek			
albán**			
bolgár	18 543	20 497	-1 954
vlah***	35 330	40 054	-4 724
zsidó	787	1 158	-371
magyar	253 899	293 299	-39 400
német	4 064	3 901	-163
roma	147 604	108 193	+39 411
román	29 332	34 576	-5 244
ruszin	14 246	15 905	-1 659
szlovák	52 750	59 021	-6 271
török	647	522	+125
ukrán	4 903	5 354	-451
Összesen (felsorolt) kisebbség	562 105	582 480	-20 375

* A fősorolásban az eredeti dokumentum rendjét követjük.

** Az albán, a legnagyobb lélekszámú kisebbség 1991 óta bojkottálta az akkor még egységes Szerbiában végzett népszámlálásokat, a Köztársasági Statisztikai Intézet azonban a teljes országra vonatkoztatva kezeli az adatokat.

*** Vita folyik arról, hogy valójában román nemzetiségűek-e.

Forrás: Republički zavod za statistiku. Popis stanovništva i domaćinstava i stanova u 2002. STANOVNIŠTVO. Nacionalna ili etnička pripadnos. Podaci po naseljima. 1.⁶⁴

2. táblázat

Szerbia délszláv nemzetiek népességi adatai 1948-tól 2011-ig⁶⁵

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Szerb	6 527 966	6 979 154	7 642 227	8 446 591	9 313 676	7 822 795	7 498 001	7 186 862
Bosnyák	–	–	–	–	–	–	136 087	145 278
Bunyevác	–	–	–	–	–	21 434 20 012 16 706		
Jugoszláv	–	-20 079	123 824 441 941	320 168	80 721 23 303			
Macedón	17 917	27 277 36 288 42 675 48 986 45 068	25 847 22 755					
Muzulmán	17 315	81 081 93 467	154 330	215 166 180 222	19 503	22 301		

Forrás: Republički zavod za statistiku. Popis stanovništva i domaćinstava i stanova u 2002.

3. táblázat

Szerbia némely nem délszláv nemzetiségű népeinek adatai 1948-tól 2012-ig

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2012
Albán	532 011	565 513	699 772	984 761	1 303 034	78 281	61 647	5 809
Bolgár	59 472	60 146	58 494	53 800	33 455	26 698	20 497	18 543
Vlah	93 440	28 047	1 368	14 724	25 596	17 804	40 054	35 330
Zsidó	–	1 504	1 250	1 128	683	1 107	1 158	787
Magyar	433 701	441 907	449 587	430 314	390 468	343 800	293 299	253 899
Német	41 460	46 228	14 533	9 086	5 302	5 172	3 901	4 064

⁶⁴ Itt csak a délszláv és némely kisebbség adatait tüntettük föl.

⁶⁵ A második világháború után az első, meglehetősen hevenyészett népességi összeírást 1948-ben végezték, öt évre rá következett a második világháborút követő első, szabályos népszámlálás, majd 1961-ben a második, és ettől kezdve tízévenként 1991-ig, ez utóbbinak az elvégzése, majd főleg a földolgozása azonban – az országbomlás miatt – már sok kívánnivalót hagyott maga után. Hasonlóképpen a 2002-es is, amelyet az ország két évvel korábbi NATO-bombázása zavart meg. A mindenkori politikai helyzet sok nemzetiséget kényszerített korábbi önbesorolásának megváltoztatására. Lásd például a jugoszlávok számának alakulását vagy a vlahokét, akik közül némelyek tömegesen vallották magukat szerbnek, máskor románnak, jugoszlávnak.

Roma	52 181	58 800	9 826	49 894	110 959	94 492	108 193	147 607
Román	63 130	59 705	59 505	57 419	53 693	42 316	34 576	29 332
Ruszin	22 667	23 720	25 658	20 608	19 757	18 052	15 905	14 246
Szlovák	73 140	75 027	77 837	76 733	73 207	66 772	59 021	52 750
Ukrán	–	–	–	5 643	5 520	5 042	5 354	4 903
Összesen	1 371 202	1 360 597	1 397 830	1 704 110	2 021 674	699 536	643 605	567 270

4. táblázat

A Sajkás-vidék népszámlálási adatai anyanyelvi (nemzeti) megoszlás szerint 1910-ben, 1931-ben és 1941-ben⁶⁶

Település	Anyanyelv	1910	1931	1941
1. Kabol (Alsó- és Felső-)	magyar	333	270	491
	horvát, szerb, szlovén	4 660	5 298	5 248
	német	138	126	117
	egyéb	31	58	116
	együtt	5 162	5 752	5 972
2. Dunagárdony	magyar	88	49	204
	horvát, szerb, szlovén	1 435	1 589	1 671
	német	27	51	18
	egyéb	14	16	53
	együtt	1 564	1 705	1 946
3. Káty	magyar	249	211	413
	horvát, szerb, szlovén	2 953	3 038	2 982
	német	988	933	967
	egyéb	2	9	69
	együtt	4 192	4 191	4 431
4. Mozsor	magyar	406	462	599
	horvát, szerb, szlovén	3 090	3 288	3 080
	német	102	49	76
	egyéb	8	55	44
	együtt	3 606	4 274	3 799
5. Sajkáslak	magyar	476	482	641
	horvát, szerb, szlovén	1 134	1 420	1 199
	német	37	11	12
	egyéb	32	18	18
	együtt	1 679	1 931	1 870

⁶⁶ Megjegyzés: A forrás 1910-ből és 1941-ből magyar, 1931-ből pedig jugoszláv hatósági hivatalos népszámlálási adatokat idéz.

Település	Anyanyelv	1910	1931	1941
6. Sajkásszentiván	magyar	102	31	62
	horvát, szerb, szlovén	1 694	1 634	1 589
	német	1 249	1 489	1 270
	egyéb	16	24	65
	együtt	3 061	3 178	2 986
7. Tiszakálmánfalva	magyar	1 108	697	1 071
	horvát, szerb, szlovén	3	328	26
	német	923	1 018	868
	egyéb	27	1	7
	együtt	2 061	2 044	1 972
8. Tittel	magyar	1 858	1 262	1 658
	horvát, szerb, szlovén	2 618	3 189	2 491
	német	1 163	1 340	1 148
	egyéb	153	113	161
	együtt	5 792	5 904	5 458
9. Tündéres	magyar	44	23	111
	horvát, szerb, szlovén	1 152	1 396	1 237
	német	40	9	4
	egyéb	5	9	31
	együtt	1 241	1 437	1 383
10. Boldogasszony-falva	magyar	172	128	286
	horvát, szerb, szlovén	3 018	3 192	2 843
	német	316	403	292
	egyéb	105	39	376
	együtt	3 611	3 762	3 797
11. Csurog	magyar	2 730	2 861	3 606
	horvát, szerb, szlovén	7 221	7 388	6 954
	német	171	172	116
	egyéb	62	62	164
	együtt	10 184	10 483	10 830
12. Sajkásgyörgye	magyar	236	102	136
	horvát, szerb, szlovén	3 080	3 006	2 650
	német	36	30	35
	egyéb	1 486	2 046	2 218
	együtt	4 838	5 184	5 039
13. Zsablya	magyar	1 722	1 373	1 942
	horvát, szerb, szlovén	5 088	5 704	5 354
	német	1 074	1 002	994
	egyéb	109	90	226
	együtt	7 993	8 169	8 516

Település	Anyanyelv	1910	1931	1941
	A 13 településen összesen	54 983	57 594	57 999

Forrás: A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1998.

5. táblázat

A magyar lakosság lélekszámának változása a Sajkás-vidék helységeiben 1910-től 2002-ig

Helység	1910	1931	1941	2002
Kabol	333	270	491	140
Dunagárdony	88	49	204	13
Káty	249	211	413	456
Mozsor	406	462	599	7
Sajkáslak	476	482	641	240
Sajkásszentiván	102	31	62	18
Tiszakálmánfalva	1108	697	1071	1204
Titel	1858	1262	1658	582
Tündéres	44	23	111	42
Boldogasszonyfalva	172	128	286	84
Csurog	2730	2861	3066	90
Sajkásgyörgye	236	102	136	46
Zsablya	1722	1373	1942	85
Összesen	9524	7951	10680	3007

Forrás: Az 1911-, 1931- és az 1941-es adatok *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai* (KSH) című, a 2002-es adatok pedig a *Republički zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.* című kiadványból valók

4. Összegzés

A tanulmányozott vidéken a világháborúk okozta népességi változások az átlagosnál sokkal szembetűnőbbek. A németység szinte eltűnt, s a kisebbségek, elsősorban a magyarok száma alaposan megcsappant, a délszlávoké pedig, különösen a százalékarányuk jelentősen megnőtt. A kisebbségeknél a változásokat az első délszláv állam idején az elsősorban a magyarokkal szemben alkalmazott elnyomás, a népességi csoportok közötti számarányváltozásokat pedig a délszláv népek betelepítése váltotta ki. A második világháború alatt némileg csökkent a délszlávok lélekszáma és számaránya elsősorban annak következtében, hogy kitelepítették azokat a délszláv nemzetiségűeket, akiket a trianoni békeszerződést követően telepített be a délszláv állam. A második világháborút követően ez utóbbiak nagy része visszatért, a németek tetemes részét kiirtották, a maradékot elűldözték. Ugyancsak kiirtottak, elűldöztek sok magyart. Mindezen hiányzók helyébe délszláv, elsősorban szerb telepesek ezreit hozták a vidékre. Megállapítható, hogy a magyarság számának és részarányának csökkenése éppen ott következett be, ahol nagyobb számban éltek, s ahol volt saját közösségi életük, volt lehetőség magyar iskolába járni, működtek egyesületeik, s ahol élénk

volt az anyanyelven zajló vallási élet. Napjainkra a vidéken alig egy-két magyar művelődési egyesület működik, rendszeres magyar nyelvű vallási élet csupán a titeli katolikusok között zajlik egy horvát plébánosnak köszönhetően, anyanyelven magyar iskolai oktatás csupán Tiszakálmánfalván folyik.

Felhasznált irodalom

- A. SAJTI E.(2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- ÁDÁM I. – CSORBA B. – MATUSKA M. – TERNOVÁ CZ I. (2001): *A temerini razzia*. Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága.
- CSERES T. (1965): *Hideg napok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- DUDÁS Gy. (1896): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, I– II. kötet*. Zombor, Bittermann.
- GALAMBOS L. (2014): *A múlt, a jelen és a jövő szorításában. Budiszava/Tiszakálmánfalva története (1884–2014)*. Újvidék–Budiszava, Forum – Petőfi Sándor Művelődési Egyesület.
- GYETVAI P. (1992): *A Tiszai koronakerület településtörténete*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum, Kalocsai Múzeumbarátok Kör.
- GYÖRFFY Gy. (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH M. O. (2011): *Eltévedt hősök téves csatatéren. Kabol gyászos története*. Budapest, Kárpátia Stúdió Kft.
- KASAŠ, A. (1996): *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
- KATONA I. (2001): *A kalocsai érseki egyház története, I. kötet* Kalocsa, Viski Károly Múzeum, Kalocsai Múzeumbarátok Kör.
- MATUSKA M. (1990. október 14. – 1991. február 27.): *Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó*.
- MATUSKA M. (1991): *A megtorlás napjai*. Újvidék, Forum–Magyar Szó.
- MATUSKA M. (2016): *Mozsor magyartalanítása – A felszabadulás ürügyén (1944–1945)*. Budapest, Keskenyúton Alapítvány.
- MÉS ZÁROS S. (1995): *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945; I. Bácska*. Budapest, HSA.
- ВАСИЋ, Ђорђе (1969): *Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој*. Нови Сад, Савез удружења бораца НОР СР Србије за Војводину. [VASIĆ, Đorđe (1969): *Hronika o oslobođilačkom ratu u Južnoj Bačkoj*. Novi Sad. Savez udruženja boraca NOR SR Srbije za Vojvodinu.]
- Священіки Осецкогo Викаријата, I.* (1993). Нови Сад, Грекокатоліцка Парохія СВ. Петра и Павла. 35–36. [Svzjascseniki Oszeckego Vikarijata, I (1993) Novi Szad Gerkokatolicka Parohija SZV. Petra i Pavla. 35-36.]